

Миливој Ненин

**СРПСКИХ НОВИНА ДОДАТАК И
ДРУГИ ДОДАЦИ**

ЦЕНТАР ЗА
СРПСКЕ
СТУДИЈЕ

Миливој Ненин

СРПСКИХ НОВИНА ДОДАТАК

И

ДРУГИ ДОДАЦИ

КРФСКИ ЗАБАВНИК

Не може се у причи о српској књижевности поменути Крф, а да се не помене Сент Андреја. Оно што је био Крф за време Првог светског рата, то је била Сент Андреја крајем XVII и почетком XVIII века: склониште за један народ. Ишли су српски писци и јужније и северније, али крајње тачке (и најболније) на северу и југу на које су *ишли* организовано, као народ, ипак остају Сент Андреја и Крф.

Можда је Сент Андреја, тај, данас „празан рукав српске књижевности” (Борислав Михајловић Михиз) и болнија – јер, ту имамо РАСЦЕП српске књижевности. Откинуо се део једног народа; поделио. Са друге стране Крф је место на којем су се окупили готово сви српски писци. Кад кажем „готово сви српски писци” онда мислим и на оно недовршено путовање Владислава Петковића Диса на Крф, на његову жељу да буде у природном окружењу – јер, ту се формирала, на неки начин, друга модерна. Или, прецизније они писци који су признавали Диса као претечу. То недовршено путовање има посебну симболику, као што је има и једно закаснело путовање које се једноставно морало догодити. Наиме, један од највећих писаца српског народа, који је за време Првог светског рата са друге стране, одлази на Крф тек 1925. године и тамо пише другу од своје три поеме. Та „Србија” Милоша Црњанског, јер о њему је сада реч, као да укида онај расцеп који се догодио крајем XVII века; откинути део

народа се, симболично, управо на Крфу, вратио матици. Као да се зацелила рана.

*
* *

Опште је место изрека Римљана да у рату музе ћуте, као што је позната и она библијска тврдња да је немогуће „пјевати пјесму Господњу у земљи туђој”¹ – због тога су се губиле главе, прекидала пријатељства, ту је почињао читав низ неспоразума – али, да то није увек тако може се лако видети на примеру српске књижевности у изгнанству, далеко „на водама јонским”; на примеру књижевности која је познатија као *крфска књижевност*. Са изузетком музе Милана Ракића – која је нестала и којој ћемо се још вратити – музе српске поезије за време Првог светског рата нису заћутале. Напротив. А на библијско питање о певању песме у земљи туђој, српска књижевност је једноставно одговорила: „Наша уметност је тамо где смо ми” – већ у четвртом броју *Забавника*. А ово „наша уметност” требало би читати као наша земља. Наша земља је тамо где смо ми – а наша уметност се доживљава најпре као идентитет једног народа.

Ту крфску књижевност је релативно лако пратити. Догађала се углавном у *Забавнику*, који је, после нултог, новогодишњег броја 1917. године, најчешће излазио једном месечно (од 2. априла 1917. до 15. октобра 1918. године) као додатак *Српским новинама*. *Забавник* се врло брзо изборио

1 Цитирано према Драгиши Витошевићу из књиге: *Српско песничтво 1901-1914*, Београд, 1975. година.

за профил који није напуштао: дужи, уводни текст (о нај-актуелнијој проблематици), потом поезија (заступљена квантитативно највише), повећи огледи (објављивани у наставцима), па политички преглед, књижевна критика, библиографија српских књига (или књига о Србији) објављених у Грчкој, Француској... Па некролози. Све је то убедљиво и озбиљно рађено. Затим што је посебно занимљиво, ту су и преводи: најпре писци који су писали о Србији, па и Волтер, Тагора (можда и најзаступљенији страни писац)... Прате се и сликарске изложбе, пише се и о Родену... Уредник је Бранко Лазаревић, који је ту објавио и неколико својих текстова, од којих би сигурно требало издвојити: „О ’националном тлу’ у уметности” и „Путокази. Парерге и паралипомене за једну теорију”.

Као што видимо и самим именом новина хоће се указати на везу између *Српских новина* које су покренуте још 1791. године у Бечу и ових ратних које излазе на Крфу. (Бранко Лазаревић у *Забавнику* прецизно пише да се кроз историју *Српских новина* може пратити историја српског народа.) Па и име *Забавника*, литерарног додатка, који је покренуо Димитрије Фрушић 1813. године, узето је да призове у видокруг књижевну историју српског народа. („Пошто се јавља у време Наполеона, пун је вести са бојног поља и личи на ратни билтен” – пише о том *Забавнику* из 1813. године, Бранко Лазаревић у *Забавнику* из 1917. године. И ту је исто тако сродност између првог *Забавника* и овог крфског: и први и други често се користе као простор за некрологе. Довољно је, илустрације ради, видети позамашан списак погинулих у

тексту „Једно подушје” у којем се доносе имена наше младе књижевности, младе науке и младе журналистике, који су од 1912. до 1917. године положили свој живот за домовину, па да се наслути трагедија једног народа.² Списак који су саставили Божидар Пурић и Бранко Лазаревић завршава се стиховима: „Спијте орли бојеви / Пали сте за слободу”).

Но, поред те формалне везе, у називу новина и њиховог додатка, могу се изнаћи и везе између поезије крфског периода српске књижевности и поезије која се писала пре и после тога. Ђуро Гавела, један од ретких који су помињали крфску књижевност, пише у предговору својој, иначе незанимљивој, антологији југословенске лирике³ да се српска књижевност, после 1915. и 1916. године, јавила као понорница ту, „на водама јонским”. Наиме, Гавела говори о томе како је Први светски рат прекинуо књижевност која је била у пуној „цвасти”; и да је сада књижевност одређена догађајима који се збивају пред њеним очима. Истиче Гавела као карактеристичну појаву, да, у формалном погледу, у периоду крфске књижевности преовлађује „култ сонета”. Ако већ повезујемо књижевност пре почетка рата и ову ратну; онда само можемо приметити да је култ сонета нешто што је наслеђено из доба „цвасти”

2 Довољно је подсетити на само неколико имена: Никола Антула, Милош Видаковић, Владо Гађиновић, Прока Јовкић, Петар Кочић, Драгутин Мраз, Владислав Петковић Дис, Урош Петровић, Велимир Рајић... Јованка Хрваћанин у тексту „Наша књижевност у изгнанству (Крфски Забавник)”, *Српски књижевни гласник*, 1940, н. с. LXI, св. 4, стр. 267-272, даје једну исправку: Боривоје Јевтић је грешком унесен у текст „Једно подушје”.

3 Ђуро Гавела, *Антологија српскохрватске послератне лирике*, Београд, 1937. године.

српске поезије – чак је и Прока Јовкић (Нестор Жучни) по повратку из Америке писао сонете. Дакле, писање сонета крфску књижевност не одређује посебно. Карактеристично би било, што истиче и Гавела, да све што се радило, радило се „у име Оца, Сина, Светога Духа и Отаџбине”. Ако веза, па и за нужду, како то каже Гавела, постоји, онда би је пре него у времену „двасти” српске литературе требало тражити у времену које претходи тој „двасти”: чак, можда, и више у том времену. (По ко зна који пут у књижевности се догађа оно што се већ догодило.)

Јер, заправо, рат је померио из корена неки „природан” развој (или живот) књижевности, и одједном преко бележења догађаја који се збивају пред очима писаца и појачаног, готово романтичарског, родољубља, имамо окретање једној линији у српској поезији која је европеизацијом српске књижевности у првој деценији XX века, била потиснута у други план. Наравно да се у новој ситуацији реактуализовала таква поезија и да су пред нама у већини случајева рецидиви ратничких поклича који су се чули пред српско-турски рат 1876. године. (Из данашње перспективе, из књижевно-историјског угла то тако изгледа; али гледано из туђине и из рова, вероватно другачије.)

За ту књижевност, дакле, Гавела бележи: „Овај мали део наше књижевности, одбачен експлозијом рата на острво Крф, могао би, за нужду, да представља танку везу, танак мост који виси између наше предратне и послератне књижевности”. Али, сигурно не само ону везу, онај танак мост који у тој књижевности тражи Ђуро Гавела. Наиме,

ако погледамо шта у књижевности тражи Гавела, које песнике узима у своју антологију – онда нам је јасно да тај ток, такозване традиционалне, поезије нас заправо не занима.

Ми смо заинтересовани за једну другу везу и један други ток. Тражимо нешто што је у зачетку, што се тек после Првог светског рата формирало као песнички покрет, а што се једним делом уобличило и ту, на Крфу. Гојко Тешић је то назвао: „интермецо модернизма”. Цитирамо: „Можда у то време модернисти нису написали значајније песме, али је са сигурношћу могуће рећи да су Винавер, Растко Петровић (у *Забавнику* објављује прве песме!), Тодор Манојловић, Сибе Миличић, Александар Илић, па чак и Стефановић уносили нови дах у поезију (чак су и на задате родољубиве теме певали без површне патетике)”.⁴ И даље Гојко Тешић говори да је њихово родољубље звучало другачије од Дучићевог. Морамо одмах рећи, кад смо код родољубља, да је тачно да је Дучић најпознатији песник од оних песника који су сарађивали у *Забавнику*, међутим основни тон родољубљу не даје Дучић својим старим – прештампаним из *Српског књижевног гласника* – и новим сонетима, већ тон родољубљу дају други песници. Најпре, два такмаца у десетерцу: Драгољуб Ј. Филиповић и Милосав Јелић, који као да су поделили посао – први је опевао јунаке старих времена, а други нове јунаке. Потом су ту: Божидар Пурић, Владимир Станимировић, Милутин Јовановић, Стеван Бешевић и други... Но, присутни су и представници друге модерне у доброј мери, и то „појачани” хрватским песницима, који, како то прецизно

4 Гојко Тешић, *Антологија Албатрос*, Београд, 1985. године.

бележи Гојко Тешић – имајући у виду тезу о двојној припадности – припадају и српској књижевности: Јосип Корор, Тин Ујевић, Владимир Черина, па већ помињани Јосип – Сибе Миличић.⁵ („Мој Сибе полудели...” како би то рекао Милош Црњански у свом „Ламенту над Београдом”, Црњански који је тада далеко од Крфа, на другој страни. „Срби су били ваљда једини народ у Европи који је ратовао на обема странама” – пише Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности*).

Довољно је читати Тина Ујевића који поред родољубивих стихова Милосава Јелића објављује „Свакидашњу јадиковку”, или Светислава Стефановића који у наставцима објављује циклус љубавних песама под насловом „Маја”; па да слика буде потпуна. Винавер је ту кратко присутан: само са спевом „Немања”, али уистину удаљен од романтичарског родољубља. Биће да тон том модернизму ипак даје Тодор Манојловић. Прва љубавна песма, чини нам се, објављена у *Забавнику* из његовог је пера; код њега је већ присутна жеља да се пева о просторима слутње... (Српска књижевност се чешће него друге књижевности борила за оно што је већ једном имала. Почевши од књижевног језика па до задатих тема). Тодор Манојловић је тада, чини нам се, и најобавештенији о кретањима у Европи, па ако ћемо и стваралачки најубедљивији. Има код Манојловића и неке равнотеже у текстовима. „Тоша је уопште био много смелији и екстремнији у разговору, но у писаном слогу” – сећа се Винавер. И даље: „Као

5 У *Забавнику* наилазимо и на словеначки језик. Песник Фран Радешчек је један од најревноснијих сарадника...

велики ерудит имао је пошту наспрам свега што је написано, док је све усмено био кадар да одриче, и до краја. а вазда умно и оштро”. Утицај који је, дакле, немерљив. У поезији је већ Манојловић „на међи јаве и сна / на међи дана и ноћи”; њему се већ привиђа космос, о њему мисли, већ се лагано заборавља конкретна историјска ситуација...

Али прича о Тодору Манојловићу у крфском *Забавнику* је много више од приче о једном писцу; јер, Манојловић је кренуо у потрагу за својим народом и кући се није вратио без тог народа – отуда ћемо сарадњу Тодора Манојловића осветлити и тако што ћемо завирити у године и пре и после Првог светског рата.

Постоји најпре нешто што је лутање или „изгубљеност” Тодора Манојловића. У писму написаном 31. јануара 1914. године,⁶ види се да он не зна којој књижевности припада. (Истина, пре тога је имао два објављена текста у *Летопису Матице српске*: приказао је књигу *Сапутници* Исидоре Секулић и објавио есеј о Ендреу Адију.) Дакле, у поменутом писму Теодор (не Тодор) Манојловић пита Тихомира Остојића, уредника *Летописа Матице српске*, шта подразумева под тим „наше белетристичке ствари”, када му тражи текстове за *Летопис*. Да ли Тихомир Остојић мисли на српске писце, пречане или мађарске писце. Одговорио му је Тихомир Остојић одмах – одговорио му је, то знамо по

6 Писмо Тодора Манојловића чува се у Рукописном одељењу Матице српске, инвентарски број 1809. Иначе, већи део тог писма објавио је Радован Поповић у књизи *Грађанин света. Живот Тодора Манојловића*, Зрењанин, 2002. године, указујући на невешту ћирилицу нашег писца.

белешци на Манојловићевом писму, већ трећег фебруара; но, колико ми је познато тај одговор није сачуван. По тај одговор – ко су наши писци – упутио се сам Тодор Манојловић на Крф, у августу 1916. године.

На Крф је кренуо, као добровољац, из Италије. Греша, дакле, Предраг Протић, који види Тодора Манојловића у колони која прелази Албанију; али ни Манојловићев пут на Крф није потпуно безопасан.⁷ О томе нам је податке оставио сам песник. У триптиху „Сећање на Крф” описује своје путовање на Крф лађом (и Дис је тако путовао), која је била толико стара да се морнари шале како штедљиви Немци на њу неће потрошити ни шаку барута.⁸ Но, у тој песми се можда и најбоље открива сам песник, односно његово одсуство од живота, или „игнорисање стварности”, како је то именовао Радомир Константиновић.⁹ Док се остали путници картају на лађи, Тодор Манојловић, несвестан свог положаја, чита Дантеа. И кад у књизи наиђе на место које је идентично његовом положају, он се запита над својом животном ситуацијом.

7 Предраг Протић у тексту „Модерниста из Великог Бечкерека” (*Улазница*, 1994, број 138-140, страна 84-90) на страни 85 пише: „Са српском војском прешао је Албанију и с њом стигао на Крф”. То, наравно, није тачно. Прецизнији је Милан Ђуканов у тексту „Родитељи, смрт” (*Улазница*, 1992, број 131-133, страна 145-148), но, и он на страни 148, погрешно бележи годину одласка на Крф. Није у питању 1917, већ 1916. година.

8 „Сећање на Крф” Манојловић је објавио у *Улазници*, 1967, број 1, страна 7-9.

9 Радомир Константиновић, „Тодор Манојловић” у *Биће и језик*, 5. књига, Београд-Нови Сад, 1983. године, стр. 116-160. Свако помињање Константиновића има у виду овај текст.

Наиме, у истој је позицији као и путник-морепловац којег већ прве вечери пута обузима сетна жеља за остављеним завичајем и друговима... Наш јунак је на кратко у позицији путника-морепловца, заокупља га болећив сумор, али веома брзо (рекли бисмо рационално) потискује то осећање – јер „Ја не напуштам ни завичај / Ни другове – / Ја им се напротив баш враћам / Са светске скитње; / Јер Крф је сада – за сада, / Све докле Србија не васкрсне – наш Завичај!”

Ту можемо издвојити најмање три проблемске тачке. Прво, тек читање Тодора Манојловића враћа у стварност и то је оно што карактерише његову поезију: стварност као да припада неком другом и до ње стиже посредно – преко литературе. Друга ствар која нам изгледа важна је та моћ рационализације сопственог положаја – мада се та тачка може релативизовати: јер, и то је оно треће што баца светло на ову причу, јесте чињеница да је сећање на Крф накнадна слика, никако песма настала у том тренутку. Питање је како се тада заиста осећао Тодор Манојловић, односно да ли му је пут у Србију (која је тада била на Крфу) уистину утеха. Из накнадне перспективе све је прегледно, јасно, лако видљиво: нема неизвесности најпре.

Тодор Манојловић је у крфском *Забавнику* сарађивао као песник, уметнички и књижевни критичар, драмски писац и преводилац. Од укупно 19 бројева Тодор Манојловић је присутан у 13 бројева. (Има га на свим местима у листу – у зависности од актуелности прилога.) Ако се преброје странице са његовим прилозима онда ће се лако видети да је од 19 бројева Тодор Манојловић својим прилозима испунио готово

два броја. (*Забавник* је у почетку имао 16 страница да би се тај број касније повећавао, па чак и удвостручио.)

Поезијом је Тодор Манојловић најравномерније заступљен: песме је објавио у другом, петом, седмом, деветом, једанаестом, дванаестом, четрнаестом и седамнаестом броју. (У нултом броју га нема.) Оно што прво пада у очи јесте да, цитирам Радомира Константиновића, „нико у ово ’крфско’ доба није тако писао!” Каже даље Константиновић да је у тим песмама „Манојловић покушавао да тотално игнорише стварност” и да је на том игнорисању покушавао да заснује поезију ведре радости, свој класицизам и ренесансу и све то усред крвавог ратног метежа. Једном речју, дигао се изнад стварности. Да ли је у питању виша култура Тодора Манојловића? Кад то питање постављам имам у виду оно што је Сретен Марић рекао о Андрићевом писању за време Другог светског рата – да је Андрић једноставно имао више културе.

Или се Тодор Манојловић дигао изнад стварности тако што у њу није веровао. Потпунији одговор потражићемо касније; али, ако се посматра само Манојловићева поезија онда изгледа да је Константиновић у праву. Али, ако се погледа укупна сарадња Тодора Манојловића у крфском *Забавнику* (тек сада видимо колико и ово име листа звучи нестварно у односу на то време), онда ће се видети колико је нетачна та прича о Манојловићевом дизању изнад стварности. Чак Манојловић, „грађанин света”, како је прецизно насловио своју књигу о њему Радован Поповић, на Крфу постаје националиста, а у неким тренуцима и жестоки националиста. Није ово никаква накнадна оптужба упућена из лагодне позиције, већ

једноставно пунија и потпунија слика неголи она до које се може доћи читањем само његове поезије.

Већ у тексту „Наша стара и нова уметност” Тодор Манојловић пише о духу независности који одликује Србина; тражи нешто што је српска архитектура (а при том и ово *српска* и ово *архитектура* пише великим словом).¹⁰ Наравно, говори о српској архитектури која је независна у односу на византијску. Још оштрије ће издвојити српску архитектуру бранећи је, у страху да се не утопи у панславизам: „Бистра и на своју независност до крајности љубоморна српска расна свест набрзо уочује ту опасност и одмах дува на узбуну, зове на оружје против ње”. (Како бисмо радо исправили Манојловићев текст. Уместо: „одмах дува на узбуну”, ставили бисмо „одмах труби”... Призвали бисмо тиме Гаврила Стефановића Венцловића: „Ако непознат глас труба даје, ко ће се на бој приправити” – и тиме се са Крфа вратили у Сент Андреју. Почели бисмо причу о књижевном језику; Манојловић се, у почетку, уистину рве са српским језиком).

У другом делу тог истог текста поново имамо Манојловићево србовање – или жестоку херојску патетику. „Кипови појединих наших јунака јесу идеалне персонификације разних врлина српске расе: ’Марко’: сила и неукротима воља за борбом, ’Милош’: вера и бесконачно јуначко пожртвовање, ’Срђа’: вечита мржња на непријатеља која већ погледом убија – и т. д., али су у исто доба, и ликови хероја, у строгом, античком смислу речи, предмети једног националног култа

10 Видети број 4 од 15. августа 1917, стр. 13-15; други део текста објављен је у броју 5, 15. септембар 1917, стр 13-15.

или вере. У 'Победиоцу', за Теразиску чесму, спроведена је синтеза свих тих момената”.

Као што видимо, после нешто више од годину дана од тренутка када је стигао на Крф, Манојловић више нема оних дилема које је имао крајем јануара 1914. године и које је тако отворено изнео у писму Тихомиру Остојићу. Врхунац је, ипак, кад Манојловић тумачи Мештровићеву скулптуру „Удовица рата”. Каже да је ту дата апотеоза туге и мучеништва свих српских жена и матера. Пазите, Манојловић ту уз оно што је људско ставља само оно што је српско. То, по њему, није „Удовица рата”, већ српска удовица рата... (Да ли је Манојловић сада у позицији мађарског писца Ракошија? Наиме, читајући Ракошија на мађарском, у свој дневник писан на немачком језику, забележио је наш јунак, далеке 1905. године, неколико кратких реченица. Констатује да је дело безвредно, да је „прожето духом најзлобнијег шовинизма”, и даље у продужетку: „Ту нема ничег људског, него само најбруталније романтике набијене патриотизмом”.¹¹ А видели смо да на Крфу Манојловић често поистовећује људско и српско – спреман понекад да види само оно српско). Говорио је Светислав Стефановић о својој генерацији која је у Први светски рат ушла са позиције национализма, а у том рату је открила човека. Манојловић, пак, као грађанин света, жестоки противник сваког национализма, за време Првог светског рата открива своје национално биће. И ту негде је специфичност његовог положаја.

¹¹ *Улазница*, 1994, број 138-140, „Из дневника 1905. – Будимпешта”, стр. 67-75, дневничка забелешка од 31. јула 1905, стр. 68. Преводац: Томислав Бекић.

Већ у седмом броју Манојловић, као најревностнији сарадник, налази се на почетку *Забавника*. Овога пута као преводилац. Наслов текста је „Ниче о Немцима и немачкој култури”.¹² Наравно да је овде преведено само оно што је Ниче писао против Немаца и немачке културе. Ми издвајамо једино белешку преводиоца у којој бележи одакле је шта превео, са каквим тешкоћама се сретао; али у којој износи и нешто што је лични став. Каже да су ови Ничеови испади против Немаца изгледали претерани и бизарни, „али данас изгледају одвише оправдани и строго објективни”.

(Лукаво је Ниче стављен на почетак листа. Шта даље писати о Немцима кад један Немац, који их познаје изнутра, пише то што пише).

И у следећем броју *Забавника*¹³ Манојловић је на почасном месту; али сада добија још више простора. Овога пута представљен нам је као драмски писац. У питању је „диалог” „Европа и Немци”; тај дијалог воде Драгош, Радомир и Војислав. Ту, уистину, сем дијалога нема ничег више.

Сада ћемо прећи на нешто што је терен нагађања. По свој прилици Тодор Манојловић се јавља кроз лик Драгоша. А управо Драгош говори речи које нису карактеристичне за једног писца: „Сањарије и маштања су ту, збиља опасна ствар: нарочито за борце...” На примедбу свог друга да ће се онда људи претворити у машине за уништавање, да ће

12 Број 7, 15. новембар 1917, стр. 1-3.

13 Број 8, 15. децембар 1917, стр. 1-4. И у броју 9 од 15. јануара 1918, Манојловић је на почетку (стр. 1-2), наслов текста „Нова година – ново доба” све говори.

изгубити своју индивидуалност, Драгош сурово одговара: „тако је”. И даље: „Не улепшавајмо ствар, коцка је тако пала да се наше покољење мора жртвовати”. (Пазите, све то пише неко за кога смо констатовали да у поезији „игнорише стварност”). Због чега Манојловића поистовећујемо са ликом Драгоша, а не, на пример, Радомира? Па због тога што Драгош највише говори; дијалог је тако конципиран да се после Драгошевих речи више нема шта рећи, и коначно, Драгош говори о Немцима оно што је на неки начин, говорио Ниче, а са чиме је Манојловић сагласан. Пророчки данас делују Драгошеве речи да Немци желе мир само будућег рата ради! Чак каже и када ће тај рат бити: за двадесет-тридесет година. Али, сада неће ићи на освету каквог погинулог пријатеља Хабзбурга, „него на освети њиних оцева, изгинулих у овом данашњем рату...”

Иако је у питању дијалог више супротстављених виђења, увођењем овог лика који поседује истину, као да се и у овом драмском дијалогу (као и у поезији) укида сваки антагонизам; и овде имамо необичну „тачку толеранције” коју је уочио Радомир Константиновић кад је писао о Манојловићевој поезији. Али, увођење лика који говори истину лако се може правдати тренутком када се тај драмски покушај објављује. По ко зна који пут у нашој историји за сумњу није било места. Ако је и било сумње, морала се добро прикрити.

Патриотски је интониран и Манојловићев приказ збирке поезије Милосава Јелића *Србијански венац*¹⁴ – хвалиће

14 У броју 12, 15. априла 1918, стр. 18-19, приказао је Јелићеву

те песме јер у њима нема ничег „литерарног”, а у овом случају то значи да нема ничег вештачког, неискреног, намештеног. Дакле, и овај приказ као и Манојловићеве уметничке критике, па и драмски покушаји, потпуно је другачији од Манојловићевих песама. Отвара се могућност да је Манојловић (као и Дис) кренуо на Крф са рукописом песама у торби и после те песме повремено објављивао?

Сасвим је другачија прича са Растком Петровићем, који је прве песме објавио баш на Крфу 1917. године, потписане само иницијалима Р. М. П. Али, ту се слуги једино Расткова химна телесном, Растка нема. Не бисмо се, дакле, сложили са оценом Гојка Тешића да Растко Петровић уноси, тада, нови дах у српску поезију. Муза Милана Ракића коју смо поменули на почетку текста као да није заћутала, већ, напротив, проговорила кроз перо Растка Петровића.

Задржавајући се на крфској књижевности Драгиша Витошевић пише да између књига Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића и поратних стихова Душана Васиљева стоји прави понор. Исти такав понор, ако не и већи, стоји између Растка Петровића из времена крфске књижевности, када се потписивао Р. М. П, и Растка после Првог светског рата. Тешко да би читалац данас у следећим стиховима препознао Растка: „Свршила се битка. Изгинули леже. / Витези старински. Сломљени панцири. / И секире тешке. Јата птица беже. / Ноћ је летња врела. Свуд се самрт шири”. Патетичан тон, рима, дванаестерац, језик, сликовитост која није Расткова; све то пре личи на Милана Ракића. Или кад пише: „Рад

књигу, која се појавила у Солуну 1917. године.

тебе земљо пашћемо сред боја / Да ти без жалбе дамо задње жртве / Да источимо све животе своје, / И да јурнемо међ ско-
рашње мртве, / Рад тебе земљо, и рад среће твоје”. Поменули смо култ сонета који је на Крф донет из времена „цвасти” српске поезије: та мода не мимоилази ни Растка. Прве његове песме су управо сонети. Нема оног грцања, тражења речи, оног противљења углачаности стихова, које помиње Винавер кад пише о Растку.¹⁵

Драгиша Витошевић у поглављу „Откриће сељака” у књизи *Српско песништво 1901-1914*, пише да се српско песништво није претргло у похвалама сељаку: помиње Шантића, Вељка Петровића, Милутина Бојића, Диса, Владимира Станимировића, Милутина Јовановића, Младена Ст. Ђуричића, па Војислава Илића-Млађег, све до Милана Ћурчина. Ми бисмо додали још једно име: можда и неочекивано, али међу првим Растковим стиховима су и стихови посвећени сељаку. Као да читамо преточене мисли Бранка Лазаревића из *Забавника* о сељаку;¹⁶ но, није у питању прилагођавање Расткове мисли извесној ситуацији (како би Душан Матић дефинисао конформизам), већ је тада присутно нешто у времену, нама данас, несхватљиво. (Не би требало заборавити податак о том времену који у *Забавнику*, више узгред, износи Веселин Чајкановић. Наиме, Чајкановић, који је тада у

15 Станислав Винавер, „Растко Петровић, лелујави лик са фреске”, *Књижевност*, 1954, књ. XIX, св. 12, стр. 468-488.

16 Текст Бранка Лазаревића „Наш сељак” почиње: „Упоређен са нашим комерсантом, као и са нашом интелигенцијом, наш сељак одскаче са неколико копаља над њима”. Видети *Забавник* број 4, 15 август 1917, стр. 1-3.

Бизерти, пише да су специјалне патроле чувале недовољно опорављене војнике да се не пењу на брод који је из Бизерте носио опорављене војнике на фронт. Није у питању излет, него фронт: ровови, крв, смрт. Има, ипак, нешто недокучиво у том податку, данас). И Растко, дакле, пева у том полетном, чудном времену: „У храму господа три су каријатиде: / Борац и песник и господар рала”... и касније: „Из сунца наше звезде проистичу. / Из једног сунца с три његова знака, / Сунца у ком’ се све светлости стичу. / С неба нашег сунца, с душе мог сељака”.

Не можемо читати ове Расткове стихове, а да као подлогу не угледамо Растков хуморни, обесни, иронични, па ако ћемо и мрачни „Споменик *Путевима*”, написан неколико година касније.¹⁷ Једно противљење слављењу рата, победе, Косова, уопште ослобођења... Као да ново светло пада на тај Растков изузетан текст после читања његових првих стихова. Све је из корена уздрмано у том времену у којем се осећа замор литературом, у којем се хоће поезија у животу; али у којем се све то хоће, ипак, рећи кроз литературу. (Не би требало заборавити да још Божидар Пурић у *Забавнику* тражи јединство између речи и дела док пише о младобосанцима: „Код њих су речи биле дела, и фраза, која би остала непотврђена покретом, сматрала би се за издајство”. Проблем који ће се отворити поново у времену сукоба на књижевној левици).

И ту је негде она танка веза између крфске књижевности и ове која долази после ње: у дефетизму, у том разоча-

17 „Споменик *Путевима*”, Путеви, број 1, јануар 1922. године.

рењу које је готово неизбежно када је толико вере и полета уложено. Више се не пева „у име Оца, Сина, Светога Духа и Отаџбине”, већ, како то каже Марко Недић, „индивидуални израз, а не опште, националне, политичке или класне потребе, постају основа нове уметничке истине”.¹⁸ (Не бисмо, дакле, као Гавела тражили везу у понављању истих песама песника који су кренули утрвеним стазама.) Отуда и Растков „Споменик *Путевима*” читамо и као Растков подсмех самом себи; као да се слуги да слобода није умела да пева као што су сужњи певали о њој, да прафразирамо Бранка Миљковића.

И ту већ напуштамо књижевност у изгнанству која је имала своје законитости – требало је имати вере и снаге (и цензура која и тада постоји о томе води рачуна) – али те законитости су ипак нешто ван литературе; и литература се, дакле, бори за свој израз. Без обзира на то колико крфско искуство увире у осећање доба и бунт генерације, то искуство је евидентно и то, парадоксално наизглед, тек у оним стиховима који то искуство хоће да потисну. И зато кад Гојко Тешкић говори о „интермецу модернизма” тај интермец се може схватити и као чин у једном времену; али и као покретач у једном другом времену.

18 *Писци као критичари после првог светског рата*, (приредио Марко Недић), Нови Сад-Београд, 1975. године.

НЕКРОЛОЗИ У КРФСКОМ ЗАБАВНИКУ

Писао сам о крфском *Забавнику* и о књижевности у изгнанству¹⁹... Био сам убеђен да у сваком броју *Забавника* има по неколико некролога. Заправо, све се ту измешало и читав *Забавник* ми је изгледао као један велики некролог. А у ствари, некролога, чистих некролога, у *Забавнику* има много мање него што је то остало у мом сећању. Када сам почео читање *Забавника* – онако ред по ред – застао сам изненађен. (Чак постоје бројеви и без иједног некролога!)

Овај текст ће, дакле, поред тога што ће говорити о некролозима, говорити и о томе како је дошло до тог привида – привида да је *Забавник* препун некролога. (У неким случајевима се лако снаћи. Ако, на пример, знамо да је Милутин Бојић умро 1917. године – онда и обичан приказ његове збирке *Песме бола и поноса* с почетка 1917. године – у тренуцима

19 Видети фототипско издање *Крфски Забавник* (приредио Миливој Ненин); Бања Лука – Београд 2005; поговор под насловом „Крфски Забавник”, стр. 399 – 407. Скрећем пажњу и на драгоцену и незаобилазну „Библиографију крфског Забавника”, коју је урадио Ђорђе Ј. Јанић (*Књижевна историја*, 1978, X/38, стр. 315 – 333). Посебно су важна разрешења псеудонима и шифара. (На жалост, није разрешена шифра В. П. изузетно занимљивог писца, који се у *Забавнику* огласио само једном – „Моје боловање”, год. II, бр. 15, стр. 12 – 16.) Но, писац који се у овој „Библиографији” помиње као Мирко Дамјановић, заправо је Мирко Дамњановић – најпознатије дело му је *Антологија српске ратне лирике*, коју је објавио заједно са Младеном Ст. Ђуричићем, 1926. године у Београду.

док је Бојић жив – изгледа као некролог.)²⁰ Наравно, све те некрологе појачава и једна велика смрт: смрт државе, па и то може да завара. Са друге стране, имамо стално подсећање на смрт; говор над мртвима и говор о мртвима се наметнуо као основни тон...

Некролог има функцију да обнародује смрт човека, да говори о његовом животу, да истакне покојникове заслуге – парафразирам Марију Клеут из предговора књизи *Библиографија српских некролога*, коју заједно потписују, поред Марије Клеут, још Милица Бујас и Горана Раичевић.²¹ (Ружно је рећи – али некролог подразумева актуелност, правременост.) Дакле, некролози на неки начин имају некњижевну функцију. Али, оно што је посебно важно: некролози се пишу из заокружене људске судбине. Тачно је да је смрт та која чини да је људски живот заокружен; али за време Првог рата, толико је младих људи изгубило живот да је та прича о животној судбини мало окренута. Не говори се, понекад, толико о томе шта је човек урадио, које су његове заслуге и сл; колико се слути шта је могао урадити... Поред те специфичности још једна ствар је битна. Смрт државе; ситуација у којој се читав народ нашао... Поробљена држава и народ у изгнанству као да појачавају сваку појединачну смрт. Али, некролози су и облик испољавања патриотизма. Јер, све те смрти имају смисла, ако се негде у даљини назире слобода...

20 Бранко Лазаревић; М. Бојић: *Песме бола и поноса*, год. I, бр. 4, стр. 12 – 13.

21 Милица Бујас, Марија Клеут, Горана Раичевић: *Библиографија српских некролога*, Нови Сад 1998; предговор Марије Клеут: „О српским некролозима и о овој књизи”, стр. 7 – 13.

Али, кренимо каквим-таквим редом. Узимам, значи, у руке, тзв. нулти број и још осамнаест бројева *Забавника* и тражим најпре чисте некрологе. Егзактно. (А после ћу се бавити привидом и како је до привида дошло.)

У нултом броју нема некролога. Нема ниједног некролога ни у првом броју. Тек у другом броју – од 15. јуна 1917. – постоји први, прави, чист некролог. Наравно, о визуелној доследности *Забавника* – у смислу да су сви некролози издвојени и посебно обележени (уоквирени црним, дебљим, линијама) – не може бити речи. Чак тај први некролог – а реч је о тексту посвећеном Дису – из пера уредника Бранка Лазаревића²² – може да се чита и као обичан литерарни прилог, а не као некролог. Наслов текста је „Један живот” и тражи се тај живот у својој посебности. А Дис је посебан по томе што никада ништа није желео; што је био без амбиција... Дис је асоцијалан. И оног тренутка када се буди, када се жени, када се социјализује; када би заправо требало да почне живот (са вером у акцију), догађа се „албански фатум” и Дис поново тоне у првобитно стање... („Дис завршава свој живот оним чиме је и почео: болним песимизмом, криком и протестом, али без оне мирне резигнације, која му је у ранијој поезији, давала какву такву врсту равнотеже и мира”). Доноси Бранко Лазаревић у оквиру овог некролога и Дисову нештампану песму, четврту из циклуса „Недовршене песме”, која појачава причу о изгнанству: „Добро ми је данас ту, под туђим небом, / Ал’ ми срце труне за мојом колебом”. (Као да је Бранко

22 Б. Лазаревић, „Један живот: Владислав Р. Петковић – Дис”, год. I, бр. 2, стр. 8 – 9.

Лазаревић желео да покаже како би требало писати некрологе у листу који уређује.)

После два броја без некролога – трећег и четвртог – имамо један необичан некролог у петом броју – од 15. септембра 1917.²³ Толико је мртвих да се свака појединачна смрт не може посебно забележити, па су све те смрти обједињене у некрологу под насловом „Једно подушје”. Тај некролог пишу заједно Божидар Пурић и Бранко Лазаревић. Прво иде песма Божидара Пурића²⁴ „Пет година”, а после почиње „Једно подушје”. Прате се принете жртве на олтар отаџбине, од прве мобилизације 17. септембра 1912, па све до тог 15. септембра 1917. када се тај број појавио. По азбучном реду забележена су имена *уметника и књижевника*, потом иде *наука* и на крају *новинари и политичари*. „У гробља нам се претворише снови” пише Божидар Пурић у поменутој песми, која је заједно са текстом „Једно подушје”, уоквирена дебелим црним линијама, не би ли се истакло да је у питању некролог. А на почетку прозног текста помиње се шест стотина година колико се наш народ бори под заставама смрти, да би дошао до живота. А ту предњачи омладина. „С тога сматрамо за своју дужност, да на дан петогодишњице од почетка [мобилизације; ратова, М. Н.] скинемо капе, дубоко се поклонимо и поменемо имена представника наше младе књижевности и уметности, младе науке и младе журналистике ’за отечество живот положивших’”. И набрајају се имена. Но, није то просто набрајање имена. Ипак се уз сваког од тих мртвих,

23 Б. Лазаревић и Б. Пурић: „Једно подушје”, I, 5, 1 – 3.

24 Б. Пурић: „Пет година”, I, 5, 1.

младих, људи бележи шта је у животу радио и како је завршио живот. (Година рођења се не доноси!) На пример, уз име Николе Антуле пише да је био „суплент, књижевни критичар, сарадник СКГ, погинуо као коњички капетан у Маћедонији 1917”. Уз Диса, пак, пише „песник, сарадник *Дела, Нове Искре, Звезде*, потопљен као војни обвезник, од сумарена 1917.”

После списка који броји осамдесетак имена, Бранко Лазаревић и Божидар Пурић отварају могућност да је ова листа мртвих непотпуна. (Не би требало заборавити да су Срби били једини народ, који се борио на обе стране!) „Борило се и падало на све стране, а мало их је било да записују”. Природно је да се текст завршава патетично: „Преварили су се они који су наумили смрћу да нас уморе, јер се њоме не ломи бесмртност”. У том тону се и завршава овај помен мртвима:

*Спијте орли бојеви
Пали сте за слободу.*

Јасно је да ова листа није ни коначна, ни прецизна. Лако је видљиво да нема, на пример, Душана Срезејевића, који је умро у Београду, у ропству, на истом месту на којем је живот завршио Петар Кочић. (А смрт Петра Кочића је забележена.) Нема, исто тако, ни Милоша Перовића/Пијетра Косорића, који је такође изгубио живот у Првом рату – 2. априла 1917. године. А опет, Боривоје Јевтић се налази на овом списку – наводно је убијен у сарајевској тамници – а он је један од ретких припадника Младе Босне који је преживео

Први светски рат. (Интересантно је да је и Бранко Лазаревић проглашен мртвим за време Балканских ратова.) Али, да не терамо мак на конач.

Један од оних чија је смрт забележена јесте и Никола Т. Даничић „учитељ, приповедач, сарадник *Босанске виле*, *Српских новина*, умро од денге, као пешадијски капетан, у Маћедонији 1917”.

А управо је Никола Т. Даничић у шестом броју – од 15. октобра 1917. – добио посебан некролог из пера Драгољуба Ј. Филиповића.²⁵ (Узгред, логичније би било да је овај некролог написао Милосав Јелић – што не значи да је тај некролог споран. Кажем да би било логичније, имајући у виду подели „посла”, коју су направили Милосав Јелић и Драгољуб Ј. Филиповић. Наиме, Милосав Јелић је опевао смрт јунака из Балканских и из Првог рата док је Драгољуб Ј. Филиповић опевао подвиге косовских јунака).

Никола Т. Даничић, учитељ у ваљевској Осечини, био је окренут деци и руској књижевности... Када су почели ратови „крвави и страшни” одлази на позив отаџбине... Био је капетан I класе, а његова јуначка дела су се препричавала. Описао је Драгољуб Ј. Филиповић и тренутак када је Даничић донео уреднику *Српских новина*, Бранку Лазаревићу, своју приповетку „Церска битка”, и тренутак када је Лазаревић ту прозу прихватио за објављивање. И управо Филиповић и завршава свој некролог једним пасусом из те приповетке... Чист некролог – уз важан детаљ: јуначка смрт је у питању. (Узгред, Даничића нема у *Лексикону писаца*

25 Д. Ј. Филиповић: „Никола Т. Даничић”, I, 6, 16.

Југославије, нема га ни у *Српском биографском речнику* – данас је заборављен.)

Следећи, седми број, од 15. новембра 1917. године, доноси два некролога. Забележена је смрт једног од највећих светских скулптора, Огиста Родена, и смрт Милутина Бојића. (Занимљиво је да Милутин Бојић није објавио ни једну једину песму у крфском *Забавнику*, али је вероватно један од песника са највише стихова објављених у *Забавнику*. Наиме, сви који су писали о њему – обилато су га цитирали). Први некролог исписује Бранко Поповић²⁶, а други, о Бојићу, поново Драгољуб Ј. Филиповић²⁷. (Оно што је интересантно, у *Забавнику* ће се после ових некролога појавити још написа и о Родену и о Бојићу.)

Нема Србије у том тексту о Родену, нема Првог светског рата (као да се игнорише стварност) – тај текст би могао бити објављен у било ком часопису... Дат је прецизан опис и попис Роденовог дела: види се и да га је Бранко Поповић лично познавао... Јасно је и због чега се Роден нашао у крфском *Забавнику*; али његову уметност, у овом случају, у овом ратном времену, појачава и то што је Француз. (Нисам нешто приметио Грчку у крфском *Забавнику*.)

Драгољуб Ј. Филиповић описује тренутак Бојићеве смрти: онда док су ждралови прелетали Солун носећи чежњу и тугу нашег завичаја – у мирној собици солунске болнице издисао је несрећни Милутин Бојић. А на јесењем туђинском небу тога часа је изгревало митровданско

26 Б. Поповић: „Огист Роден”, I, 7, 9–11.

27 Д. Ј. Филиповић, „Милутин Бојић 1892 – 1917”, I, 7, 16.

сунце... Дакле, прво иде опис смрти – са акцентом на томе да је та смрт у туђини – а онда се описује улазак у књижевност: још као ђака гимназије, књижевна критика га уводи у ред првих међу првима у колу млађих. Истиче се Бојићев интерес за славну прошлост нашег народа, али се у први план ставља ратни вихор који је бацио Бојића из Београда у Ниш. А посебан период у његовом животу су Крф и Солун. Говори се и о поеми коју је почео: песма је о нашем страдању и повлачењу... Помињу се расејана гробља... Умро је у туђини „али ће у слободној отаџбини слободна срца чувати чеда његова – његове младе и лепе песме”. Макар кап оптимизма мора да се појави ту у некрологу. Узгред, некролог је и визуелно издвојен: уоквирен, уз крст, све са годинама рођења и смрти: 1892 – 1917.

У последњем броју те 1917. године – број осам од 15. децембра 1917. – имамо још једно подсећање на Родена: мада то није некролог, већ приказ књиге Пола Гзела о Родену. (Интересантно је да је Роден уметнике доживљавао као диносаурусе; тј. као изумрлу врсту.) Писац приказа је Владимир Вујић²⁸.

То би био крај те прве године излажења крфског *Забавника*. У другу годину излажења *Забавник* улази 15. јануара 1918. У том, деветом, броју се појављује други – веома дуг – некролог посвећен Милутину Бојићу. То је заправо говор Миодрага Ибровца²⁹, који је одржан на свечаном помену Милутину Бојићу у друштву Југославија, у Паризу, 18.

28 В. Вујић: „Роден”, I, 8, 12 – 13.

29 М. Ибровац: „Песник бола и поноса”, II, 9, 9 – 12.

ноембра 1917. Тај некролог није, као други некролози, на крају *Забавника*, већ почиње на деветој страни, а завршава се на дванаестој. Текст је, природно, патетичан: Бојић је „младо сунце које се дизало, топло и сјајно”... Помиње се српска књижевност „у изгнанству, у ропству, ишчупана из свога корена”... И помиње Ибровац само најскорије смрти: Велимир Рајић, Милутин Ускоковић, Урош Петровић, Петар Кочић, Никола Антула... Помиње и Диса – цитирајући три строфе из Дисове „Нирване”.

Јасно је „наши мртви су наша морална снага”... Описао је Ибровац и Бојићев улазак у књижевност; описао је и Бојићево дело уз, рекли смо то већ, обилато цитирање Бојићевих стихова. Истиче и људске особине Бојићеве (нежан син и брат; мио друг; скроман као човек), али не жели да пише о човеку. Враћа се песнику који припада свима нама и задржава се на Бојићевој последњој збирци *Песме бола и поноса*. Последња реченица у тексту је: „Са њим леже у гроб једна велика нада, а ми их сваким даном имамо све мање”.

У десетом броју, од 17. фебруара 1918, имамо један чист некролог. Чист – али и мало другачији. Написао га је Тодор Манојловић³⁰, а посвећен је Ристу Вукановићу. Но, Манојловић готово искључиво пише о уметнику Ристу Вукановићу и по томе се разликује од уобичајених некролога. (Ту је тачна она Константиновићева опаска о Манојловићевом „игнорисању стварности”).³¹ Манојловић о Вукановићу пише као о

30 Т. Манојловић: „Риста Вукановић”, II, 10, 16.

31 У страху да се не огрешимо о патриотизам Тодора Манојловића, морамо нагласити да је Манојловић у *Забавнику* присутан не само као песник (који игнорише стварност) или, пак, као писац „струч-

оцу или барем претечи нашег модерног сликарства. Заслужује да се истакне последња реченица: „Нека му је вечна успомена међу нама Србима и лака француска земља, света мајка Нове уметности”.

И поново број без некролога. Но, у дванаестом броју – од 15. априла 1918. – Александар Арнаутовић³² објављује говор који је држао над гробом Ристе Вукановића. (Вукановић је умро 3. јануара 1918. у 45. години живота, а сахрањен је три дана касније.) Некролог је лично интониран. Подсећа Арнаутовић, обраћајући се покојнику са „драги професоре и уметниче”, на ратне изложбе, које је Вукановић „организовао”... И брзо прелази на тадашњи положај српског народа. „Изгнаници смо са отаџбинског тла и развејани у туђе крајеве”. Опис албанских смрти следи иза тога... „Ми живимо највећу патњу, ону која је нема”. Вукановићева смрт долази после смрти Дисове и Бојићеве... Спремао је Вукановић велико сликарско дело „Српска победа”. Пише о сликама Ристе Вукановића, али је увек у првом плану сликарево родољубље. То се види на примеру слике „Гуслар” – док су странци ту видели

них некролога”, већ и као преводилац и драмски писац. Од укупно деветнаест бројева *Забавника*, Манојловић је присутан у тринаест. Повремено постаје жестоки националиста! Посебно је важан „дијалог” „Европа и Немци” (год. I, бр. 8, стр. 1 – 4) у којем (док траје Први рат) Манојловић слугује почетак Другог светског рата. (Види Немце како долазе да освете погинуле очеве!) Иначе, Радомир Константиновић пише о Манојловићу у књизи *Биће и језик*, књ. V, стр. 119 – 161; Београд – Нови Сад 1983.

32 А. Арнаутовић: „На гробу националистичког сликара”, II, 12, 10 – 11.

„адекватну анатомију руке”... и шта све још не, Арнаутовић ту најпре види Вукановићево родољубље. (Данас је рат истакао национализам као врлину над врлинама.) Исто тако и кад Арнаутовић пише о слици „Дахије”, види најпре „моћни снажни протест једног националисте побуњеног против насиља које је газило његову отаџбину”... Речити израз родољубља је и Вукановићева „Молитва”. Истиче и Вукановићеве портрете. (Мајка је српска мајка – као код Мештровића у камену...) Остајући увек уметник, он је био и Србин. „Јесте да је вештину сликања научио у туђини, али се није одучио од тога да је син своје земље”.

Поред те моралне снаге, Арнаутовић истиче и Вукановићеву школу – оснивање Академије сликарства. Природно, помиње се и пуст београдски дом. Али је ту и нада да ће госпођа Вукановић ући у тај дом.

Дакле, потпуно другачији текст од Манојловићевог; Арнаутовићев је патриотски интониран и прво види човека, па тек онда уметника.

Занимљиво је да су политичари унеколико у другом плану. (Као да су се Срби у ратним годинама више везали за уметност.) Али, да *Забавник* не буде без политичара побринуо се Раша Милошевић³³, који пише о Гиги Гершићу, члану Главног одбора Радикалне странке, који је умро у Београду 8. марта 1918. године. Мада, Гига Гершић није био само политичар већ и професор и научник. (Преузео је катедру Римског права и Међународног права.) Хвали и његова – добро посећена – предавања. Но, ипак је у првом

33 Р. Милошевић: „Гига Гершић”, II, 12, 24.

плану политички рад Гиге Гершића. Био је више пута Министар правде и просвете. Међутим, оно што је важно, истиче се на крају: „Не дочека да види и резултате свога рада на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, чиме је испуњен његов рад као члана Уједињене омладине”. Јесте Србија у првом плану; али када се говори о будућности, онда се увек говори и о ослобођењу јужнословенских народа. И то избија и из некролога понекад. (Узгред, *Забавник* не само да је био отворен за „словеначко питање”, већ је био отворен и за словеначке писце. Јанко Лаврин и Фран Радешчек објављују своје стихове на словеначком језику – ћирилицом; уз објашњење мање познатих речи. Фран Радешчек чак, већ у четвртм броју, на седмој страни, исписује стихове о уједињењу:

*Словенци вси ин Срби ин Хрватје
в краљевству прости здруже се кот братје.*

Иначе, од словеначких интелектуалаца у *Забавнику* сарађују и Раде Заплотник, Нико Жупанић, Владислав Фабијанчић, а пре свих и више од свих – Богумил Вошњак).

Тринаести број, од 15. маја 1918, је без некролога. Међутим, у четрнаестом броју, од 15. јуна, имамо два некролога, односно један некролог посвећен двојници преминулих уметника; али сада имамо необичну ситуацију: тај некролог се не завршава у истом броју, већ тек у следећем. (То је оно „свршиће се” и „свршетак”). Писац је Тодор Манојловић³⁴,

34 Т. Манојловић: „Клод Дебиси (1862 – 1918). Фердинанд Ходлер (1853 – 1918).”, II, 14, 19 – 21; 15, 21 – 22.

а некролог је посвећен Клоду Дебисију (1862 – 1918) и Фердинанду Ходлеру (1853 – 1918). (Ко је млађи умро, овде има предност!) Француска и Швајцарска су изгубиле двојицу најгенијалнијих уметника тадашњег доба – а са њима је у губитку и цело човечанство, пише Манојловић, уистину „грађанин света”. О Дебисију пише као о Французу који је устао против ауторитета италијанске и немачке музике. Истиче Дебисијев одлазак у прошлост – а ту му је пресудан био боравак у Русији и откривање Мусоргског. (Одвојио се од академизма.) И да напустимо овај некролог који је посвећен искључиво музици и који изгледа као да је писан у неком мирном времену. Нема ту ни рата, ни Србије, ни изгнанства... (Као и за Манојловићеве песме – можемо поновити оно што је истакао Радомир Константиновић – да Манојловић игнорише стварност.) Овај некролог се завршава у петнаестом броју, од 15. јула 1918. Наравно, у другом делу се говори искључиво о Ходлеру, који је Швајцарац, или како то каже Манојловић, „Алеманац”... То је једини некролог у којем се пише о споју, о синтези германске чврстине и строгости са романским духом... И поново један искључиво стручан текст. (Као да је Манојловић дошао из једног другог времена.)

Али, пре овог другог наставка, у броју петнаест, имамо и један потресан некролог: „Сећање на Милоша Перовића”. Писац тог некролога сада је Милосав Јелић³⁵, песник (и прозни писац), који је у својим песмама, као што смо већ рекли, опевао јунаке Првог светског рата. Некролог почиње описом

35 М. Јелић: „Сећање на Милоша Перовића”, II, 15, 17 – 18.

јуриша: описом битке у Балканском рату, односно освајањем Калипоља – без испалееног метка. Доноси нам и основне податке о Перовићу. Родом из Ужица, учио у Минхену, назив доктора стекао у Цириху. Потом професор у Чачку и Ужицу. У књижевности је познатији као Пијетро Косорић. Сарађује у *Српском књижевном гласнику*, *Делу*, *Искри*, *Босанској вили*... Помиње Јелић и Перовићеве песме: сећа се понеког стиха и наводи три строфе из песме „Нашто мисао”, коју је Богдан Поповић уврстио у своју *Антологију новије српске лирике*.

И сада се враћа на битке; враћа нас у рат Милосав Јелић. Каже да је Перовић у октобру имао прилике да осети око своје главе и зрна и гранате... Опис ослобођења Пријепоља, сузе радоснице. Дочек војске. Све је то из времена Балканских ратова. После ратова идила: Милош Перовић има и сина и ћерку. Открива (стидљиво) Јелићу да спрема збирку песама из ратова: „Знаш, оне ће стварно бити против рата”.

И опет рат. Опис битке у Првом рату. Перовић губи ногу. Одведен је у Нежидер, у ропство. Цитира Јелић делове Перовићеве песме „У ропству”. Размењен је 1917. године као тежак рањеник. Издржао је две операције и 2. априла, исте године, умире у Француској... „Милош Перовић је велики човек наших страшних дана”... И прекидам овај потресан некролог о човеку који је родној земљи дао себе...

У овом петнаестом броју имамо још један прави, чист, некролог. О Драгољубу Јовичићу пише Мирко Дамњановић³⁶. Познавали су се – три месеца пре Јовичићеве смрти шетали су се у околини Болијеа и причали о васпитању омладине и

36 М. Дамњановић: „Драгољуб Јовичић”, II, 15, 31 – 32.

нашем друштвеном моралу... Описао је Мирко Дамњановић и породицу „јунака” овог некролога. Описао је школовање и детињство. Јовичић је имао надимак: „добар човек”. А Дамњановић о њему пише као о сведу.

„Упркос заглушне хуке математичара и позитивиста, човечанство је доказало да му је била потребнија него икоја наука коју је Јовичић проповедао, будући да је овај дао толико рђавих подстрека да изгледа као да је човечанство развијањем само позитивних, а занемаривањем хуманистичких наука ишло на то да себе уништи. А Јовичић је био ХУМАНИТАРИСТ.”

Последња реченица у овом некрологу гласи: „Капу доле успомени Драгољуба Јовичића, проповедника науке која се зове: *љубав међу људима*”.³⁷ Лепа реченица за излаз из ове приче о некролозима.

Но, последњи некролог – истина не чист некролог, јер се губи она вест о смрти, она прва вест – јесте текст из пера госпође Жан Дорнис: „Један српски песник: Милутин Бојић”³⁸. Тај текст је у рубрици „Књижевни преглед”, а превод је, из најугледнијег француског часописа *Revue Des deux Mondes*. Преводилац је Александар Арнаутовић, који у напомени бележи да је исправио неколико погрешака из оригинала. А звездица уз песму „Плава гробница”, нас, опет,

37 У наше време о Јовичићу можемо прочитати више у књизи Милана Шевића *О нашим људима великим и малим* (приредила: Зорица Хаџић), Нови Сад 2011. Текст Милана Шевића о Драгољубу Јовичићу потпуно је у сагласности са Дамњановићевим некрологом.

38 Ж. Дорнис: „Један српски песник: Милутин Бојић”, II, 17, 29 – 31.

упућује на то да је биографију песника, као и преводе песама на француски језик, Жан Дорнис добила од Александра Арнаутовића. (Необично ће звучати ако напишем да је овај текст патриотски интониран, али је тако.) У седамнаестом броју, од 15. септембра 1918, Жан Дорнис, између осталог, пише: „Али није ли млади Милутин Бојић, онај у чијем се делу, надахнутом духом француске поезије, данас са највише сјаја огледа душа са сто лица, душа његова народа. Он је недавно умро у Солуну, изразив у својем двадесетчетиригодишњем бићу, несаломљиву војничку вредност своје расе, неугаси-му љубав за Лепим, једну високу културу и све тананости интелигенције”.

И даље у том духу исписује се читав текст.

А сада о привиду. Рекао сам да је привид некролога и приказ књиге Бојићевих песама из 1917. године, иако је Бојић тада жив, али знамо да је умро 1917... Привид некролога је и стално подсећање на смрт. На пример, Нико Жупанић³⁹, у трећем броју, од 15. јула 1917, текст „Косово” посвећује успомени на брата Матију Жупанића, који је умро 26. марта 1917.

Али, појачава се тај привид некролога кад се у песмама из збирке *Србијански венац*, Милосава Јелића помињу покојници Бошко Јездић и Бата Јевђа,⁴⁰ Добросав Ђорђевић,⁴¹ Браћа Рибникари и Радомир Аранђеловић,⁴²

39 Н. Жупанић: „Косово”, I, 3, 8 – 11.

40 М. Јелић: „Бошко Јездић”, „Бата Јевђа”, I, 2, 3 – 4.

41 М. Јелић: „Добросав Ђорђевић”, I, 3, 5.

42 М. Јелић: „Браћа Рибникари”, „Радомир Аранђеловић”, I, 4, 5.

Дарја Александровна и Милош Костић,⁴³ Страхиња Дакић и Братимир Славковић.⁴⁴ Илустроваћемо појачавање тог при вида на примеру Луке Крајиновића и Косте Тодоровића.⁴⁵ Описана је, у стиху, њихова јуначка смрт. Но, интересантније су напомене у прози које иду испод песама. О Луки Крајиновићу пише: „Осамнаестогодишњи четник Лука Крајиновић, Босанац Крајишник умро је у тамници овако како песма каже 1908...” Дужа је белешка о Кости Тодоровићу – „Пешадијски официр, Коста Тодоровић (32 кл.) родом из Ужица, гранични официр до мобилизације, командовао је у почетку аустр. рата једном од чета златиборског одреда. У налету на Сребреници 8. септембра 1914. нападнут са свију страна буде тешко рањен из митралеза и с још неколико рањених четника ухваћен. Аустријанци га познадоше и спалише жива.

Постоје два тврђења о његову држању у часу кад су га бацили на ломачу. Док једни веле да је узвикнуо: ’Живела Србија!’, други кажу да је сасвим хладнокрвно рекао присутним аустријским официрима да то, што раде, није достојно једне велике војске.

Црномањаст, овисок, добро развијен. Сиромах и дужан”. (Узгред, после те две песме Милосава Јелића, објављена је Ујевећева „Свакидашња јадиковка”.)

Наставиће Милосав Јелић у свом *Србијанском венцу* да опева, у десетерцу, јунаке Првог светског рата. Али, није

43 М. Јелић: „Дарја Александровна”, „Милош Костић”, I, 5, 5 – 6.

44 М. Јелић: „Страхиња Дакић”, „Братимир Славковић”, I, 6, 2.

45 М. Јелић: „Лука Крајиновић”, „Коста Тодоровић”, I, 8, 6.

био усамљен у томе. Придружио му се и Милутин Јовановић.

У броју девет, од 15. јануара 1918, Милутин Јовановић⁴⁶ објављује две песме из циклуса „Путем славе”. Прва је песма „Визија на Косову” посвећена покојном капетану Никодиму Рацићу, а друга је „Поздрав са Страцина” такође посвећена покојном капетану, али сада Светозару Миљковићу. Очито је да су обојица били жртве Првог балканског рата.

У истом броју Милосав Јелић⁴⁷ објављује поново две песме из збирке *Србијански венац*: „Стојан Коруба” и „Тоза Ранковић”. И поново белешке испод песама о јуначким делима хероја новог доба. Стојан Коруба је сељак који је прогутао писмо и никакве муке нису га натерале да открије садржај писма. А Тоза Ранковић је пешадијски капетан, који је, када је остао без обе ноге, хладнокрвно извадио револвер и убио се пре него што је стигла болничарка са носилима... (Узгред, између осталих песама, уметнута је и песма „In memoriam” извесног Душана У. Бајића⁴⁸, у којој се не помиње ниједно конкретно име; али која доприноси привиду некролога.)

Наравно да није некролог ни текст „Далматинци америчком народу”, који отвара десети број, од 17. фебруара 1918, у којем непознати приморац (потписан са „Б”)⁴⁹ коментарише говор америчког председника, Вилсона, – у вези

46 М. Јовановић: „Визија на Косову”, „Поздрав са Страцина”, II, 9, 3.

47 М. Јелић: „Стојан Коруба”, „Тоза Ранковић”, II, 9, 3 – 4.

48 Д. У. Бајић: „In memoriam”, II, 9, 5 – 6.

49 Б: „Далматинци америчком народу”, II, 10, 1 – 6.

са Далмацијом. Текст заузима више од једне трећине *Забавника*, и у трећем делу, непознати аутор набраја жртве у Првом светском рату, које су настрадале од аустроугарске војске. Указује на хапшења у Дубровнику и Сплиту... У Далмацији, Истри и у Крањској ухапшено је преко пет хиљада лица.

Набраја непознати аутор и поморске капетане који су стрељани, али и оне који су обешени.

А у Босни и Херцеговини разбојничко беснило Аустроугарске било је још горе. И набрајају се злочини и жртве. Почевши од свештеника Ђорђа Петровића и Трифка Максимовића... Смењују се у том тексту бројеви и имена. (У Голубинцима су затворени сви становници и у њих је пуцано док их нису све побили.)

За аустроугарску војску се каже да није водила рат као војска једне поштене државе, но, као једна разбојничка банда... Та тврдња се појачава и смрћу шеснаестогодишње девојке Станиславе Ћосић, која је убијена аустријским кундаком.

И набраја даље непознати аутор најразличитије смрти (на којима би им позавидела и данашња филмска индустрија). Стрељање, вађење плућа, вађење цигерице деци, мутилирани су; у Чокешини је убијен Живојин Цветковић заједно са женом и петоро деце; у Лешници су побили сву мушку децу старију од осам година; убили су двоје женске деце од четири године; у селу Чихоти су Николи Алексићу одсекли нос и уши, па га после ушкопили... Смисао овог текста је јасан: „Кад би Аустрија после свих тих грдних недела

имала још да остане у тим земљама, значило би да се сва њена дивљаштва, сва њена зверства, сви њени злочини, одобравају и награђују”.

Суров је овај текст и није некролог; али присуство смрти и жеља да се имена мртвих запамте, приближава нас том великом некрологу.

Одмах иза овог подужега текста имамо поново Милутина Јовановића⁵⁰ са две песме: „Мртва стража на домак Скопља” и „Непослато писмо са Љум куле”. Прва је посвећена покојном поручнику Миловану Данојловићу, а друга покојном капетану Богдану Анђелковићу. (Обе се, поново, односе на Први балкански рат и на 1912. годину.) Иза Милутина Јовановића су песме Милосава Јелића⁵¹ из већ поменуте збирке *Србијански венац*. Некролози у стиху „Душан Јездих” и „Војвода Дејан”, поново имају своја прозна објашњења... (Поново су у питању млади људи и поново су у питању јуначке смрти.)

Али, после ових јуначких смрти, после смрти војника, забележена је и смрт Драгице М. Петровић. Њој је посвећена песма „Твоја душа”. Из напомене уз ту песму сазнајемо: „Драгица М. Петровић, млада песникиња, обећавала је својим даром много. На глас да непријатељ заузима Србију, умрла је у очајању, децембра 1917, као интернирана у Немачкој”. (Узгред, песма је потписана иницијалима Растка Петровића: Р. М. П⁵². Драгица М. Петровић била је рођена сестра

50 М. Јовановић: „Мртва стража”, „Непослато писмо”, II, 10, 6.

51 М. Јелић: „Душан Јездих”, „Војвода Дејан”, II, 10, 6 – 7.

52 Р. М. Петровић: „Твоја душа”, II, 10, 8.

Растка Петровића. Те песме, као и других песама објављених у *Забавнику*, нема у *Делима Растка Петровића*.⁵³⁾

У броју једанаест од 15. марта 1918, поново циклус „Путем славе” и поново Милутин Јовановић⁵⁴ са две песме. „Гробље крај Марице” је посвећено покојном потпуковнику Радомиру Аранђеловићу, а песма „Ретке букве” посвећена је покојном мајору Богосаву Марјановићу.

Уметнула се, између тих јунака, и Кујунџића мајка Милосава Јелића⁵⁵ – подужа песма која има редован прозни додатак.

У броју петнаест, од 15. јула 1918, Милутин Јовановић⁵⁶ објављује само једну песму – циклус је добро знан – а песма има наслов „Пред Видином” и посвећена је покојном капетану Душану Трифуновићу. Као и у броју једанаест, Милутин Јовановић је ушао у 1913. годину. Али, понављам, реч је о привиду некролога, који ипак подразумевају, ружна је реч, понављам, актуелност.

Милосав Јелић⁵⁷ сада има простора за три песме:

53 *Дела Растка Петровића* у шест књига, приредили су за штампу Јован Христић, Марко Ристић и Милан Дединац, Београд 1974. (Прве три књиге је приредио Ј. Христић.) Не само на примеру ових књига, већ и на читавом низу примера, лако је показати да се после Другог светског рата, Први светски рат заобилазио у великом луку и прећуткивао. Као да је Други светски рат требало да понесе одредницу: једини!

54 М. Јовановић: „Гробље крај Марице”, „Ретке букве”, II, 11, 3 – 4.

55 М. Јелић: „Кујунџића мајка”, II, 13, 8 – 9.

56 М. Јовановић: „Пред Видином”, II, 15, 9.

57 М. Јелић: „Војвода Глигор”, „Димитрије Соколовић”, „Омиљ Глишић”, II, 9, 15.

„Војвода Глигор”, „Димитрије Соколовић” и „Омиљ Глишић”. Овде је напустио десетерац. И опет прозне белешке о јунацима...

Последњу песму у којој имамо привид некролога исписује Милутин Јовановић⁵⁸. Посвећена је покојном мајору Михаилу Ђ. Милијашевићу, има наслов „Валандово”, и из поменутог је циклуса („Путем славе”). Али сада је песник Милутин Јовановић, са својим јунацима, ушао у 1915. годину.

То би најкраће била прича о некролозима у крфском *Забавнику*. У последњим бројевима некролога у стиху нема: али је ту Милош Н. Ђорић са својим благим подсмехом јуначким делима⁵⁹... И управо Милош Н. Ђорић депатетизује крфски *Забавник*.

А ускоро је *Забавник* изгубио своје место у српској књижевности. Рат се завршио!

58 М. Јовановић: „Валандово”, II, 15, 9.

59 Милош Н. Ђорић у бројевима 16, 17 и 18 (на странама 6 – 7) објављује своје „Реквирране мотиве”...

МИЛУТИН БОЈИЋ У КРФСКОМ ЗАБАВНИКУ

Милутин Бојић није објавио ниједну једину песму у крфском *Забавнику*, али је вероватно један од песника са највише стихова објављених у *Забавнику*.⁶⁰ Једноставно је објаснити ову, наизглед, парадоксалну тврдњу. О Милутину Бојићу – то је недвосмислено – у *Забавнику* је највише писано. А они који су о њему писали обилато су га цитирали и ту се крије одговор откуда толико његових стихова.

Непосредно пошто су се појавиле његове *Песме бола и поноса* у Солуну 1917, та збирка је приказана у *Забавнику*. О њој је писао Бранко Лазаревић, тада уредник крфског *Забавника*.⁶¹ После увода који говори о патњама Србије, после подужега увода, и патетичног и надахнутог, Бранко Лазаревић говори о Милутину Бојићу као књижевнику, као уметнику који тражи општу душу, који тражи „цео народ који је под несрећом”. Узгред, када у уводу говори о патњама српског народа, Лазаревић ће написати: „Преко врлети и дубодолина, уз ледени и тешки вијор, уз снегове који нас покорише, уз

60 Крфски *Забавник* је излазио као додатак *Српских новина*. Прво се појавио нулти број, за нову 1917. годину („потписан” само као додатак *Српских новина*). После тог нултог броја појавило се још 18 бројева: први број 2. априла 1917. године, а последњи, 18. број, изишао је 15. октобра 1918. Уредник је био Бранко Лазаревић.

61 Бранко Лазаревић; „Милутин Бојић, *Песме бола и поноса*”, број 4, од 15. августа 1917, стр. 12 – 13. О томе да је Милутин Бојић „краљ речи”, Лазаревић је већ писао 1914. године у *Летопису Матице српске*, књ. 298, св. 2, стр. 60 – 66.

глад која нас убијаше и страшну тугу која нас обхрваваше, дођосмо, *готово само на својим душама*, на ова стара острва и полуострва која сличне удесе не доживеше” (подвукао М. Н.)⁶²

Бојићева поезија није уобичајени *летопис* рата, каже Бранко Лазаревић: „Она је сажет, снажан и синтетичан израз наших основних расположења”. И разликује та расположења Лазаревић. Прво је албанско, а друго солунско. Прво је бол, а друго је понос. Песник је као изасланик божји: од њега се очекује колективна тужбалица над оним што је било и колективна молитва за оно што ће доћи...

Све време Лазаревић говори о ономе што тек треба да се да у уметности. Истина, реч коју најчешће употребљава јесте фрагмент; но, Бојићеве фрагменти су синтезе. Тек кад се одмакнемо од свог удеса, даћемо велика дела.

По Лазаревићу Бојић је „краљ речи”. „Одавно нико није тако господарио речима. Зна их све, и свакој своје место”. Свестан је Лазаревић да нас речи понекад више занимају „као звук, звучна хармонија, као оргуље речи, него ли осећај, мисао и смисао”. Бојић је једна „снажна, романтичарска природа која са речима поступа као са експлозивом”. То је уједно и последња реченица у овом тексту.

Дакле, Бојић је остварен као песник и његова књига се издваја из оне обимне библиографије књига оних који су

62 То је она иста душа коју помиње Светислав Стефановић у предговору („Прва реч”) своје књиге *Погледи и покушаји*, (Београд, 1919, стр.6) када говори о данима „када су изгубљени били и земља и кућа и све што се имало, и кад се, као једино благо, пронашла само сопствена усамљена душа”.

прешли Албанију (и који осећају потребу да напишу: и ја сам био ту) – али и од Бојића се тек очекује дело. Очекује се нови еп. „Има да се да једно *ново Косово*” (Можда је нужно истаћи – имајући у виду да Бојић није објавио ниједну песму у *Забавнику* – да Лазаревић из четири различите Бојићеве песме доноси чак девет строфа.)

Лазаревићев текст дубоко је укореван у стварност. (Да обрнемо оно Константиновићево да је Тодор Манојловић у крфском периоду, у поезији, „игнорисао стварност”.⁶³)

Поменуо је Лазаревић сусрет са Бојићем – у једној реченици. Срео га је насмејаног у Солуну. Ни речи о Бојићевој болести, наговештају скорог краја... Од Бојића је тек очекивао дела...

Али, Бојић је већ урадио једну велику ствар и отуда га Лазаревић, и несвесно, издваја од толиких писаца тога времена.

Бојић је важан и као песник који је повратио изгубљено место песника у друштву. Оно што је почетком века учињено покретањем *Српског књижевног гласника* и готово симболичним рушењем кафане Дарданели – довело је до тога да песник више није богомдани човек, већ кабинетски радник, који најпре води рачуна о томе да књижевност мора да буде писмена... Лазаревић обрће учење својих учитеља – песник је сада (и поново!) изасланик божји...

Начео је ту причу, о изгубљеном месту песника у друштву почетком XX века, Миодраг Павловић⁶⁴;

63 Радомир Константиновић; *Биће и језик*, књ. V, стр 119 – 161, Београд – Нови Сад, 1983.

64 Миодраг Павловић; „О песништву Симе Пандуровића” и

покушавали су, у време Балканских ратова, да поврате то изгубљено место и Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис (његове песме из друге збирке, *Ми чекамо цара*, нису додворавање Скерлићу, већ тражење тог изгубљеног места), да и не помињем оне мање песнике; међутим, Милутин Бојић је био тај који је у томе успео!

Није прошло дуго времена од овог Лазаревићевог текста, а у *Забавнику* се поново пише о Бојићу. Али, сада је у питању некролог. А нада се тражи на другом месту.

Бојић је умро 8. новембра 1917, а већ у броју од 15. новембра о њему пише Драгољуб Ј. Филиповић.⁶⁵ (Поделили су Милосав Јелић и Драгољуб Ј. Филиповић, као песници, оно о чему ће писати: први је писао о јунацима Првог светског рата, а Драгољуб Ј. Филиповић је опевао јунаке из прошлости; међутим, када су некролози у питању, ту поделе није било.) Описује Филиповић тренутак Бојићеве смрти: онда док су ждралови прелетали Србију носећи чежњу и тугу нашег завичаја – у мирној собици солунске болнице издисао је несрећни Милутин Бојић. А на јесењем туђинском небу тога часа је изгревало митровданско сунце... После описа смрти, описује се Бојићев улазак у књижевност: још као ђака гимназије књижевна критика га уводи у ред првих међу првима у колу млађих. Истиче Филиповић Бојићев интерес за славну прошлост нашег народа, али у први план

„’Светковина’ Симе Пандуровића” у књизи *Есеји о српским песницима. Изабрана дела Миодрага Павловића*, књ. III, Београд, 1981.

65 Драгољуб Ј. Филиповић; „Милутин Бојић”, бр. 7, стр. 16. (Узгред, Милутин Бојић је рођен 7. маја 1892, а умро 8. новембра 1917. Дакле, живео је 25, 5 година.)

ставља ратни вихор који је бацио Бојића из Београда у Ниш. А посебан период у његовом животу су Крф и Солун. Говори се и о поеми коју је почео: поема је о нашем страдању и повлачењу... Помињу се расејана гробља... Умро је у туђини „али ће у слободној отаџбини слободно срце чувати чеда његова – његове младе и лепе песме”. Макар кап оптимизма мора да се појави и у некрологу. (Цитирао је Филиповић двадесет осам стихова из четири различите песме. Узгред, и он као и Лазаревић цитира стихове из „Уводне речи” збирке *Песме бола и поноса*:

*Псалмопевче, где си, да са златних жица
Твој псалам зазвони,
Да уз тужни јецај прекоморских тица
У тугу зарони?...*

Али, када смо већ код некролога и код Милутина Бојића – како да се не сетимо некролога који Бојић пише о Миловану Миловановићу, српском политичару. Окреће оно латинско мишљење (о мртвима све најбоље) и залаже се да се о мртвима као и о живима говори само истина... А та истина није била лепа по покојника. Највише му замера одсуство воље и енергије. Они који су га надживели у Миловановићевом раду не могу наћи ништа позитивно. А најтежа замерка коју му Бојић упућује јесте то да је за време његовог министровања везана анексија Босне и Херцеговине... Милутин Бојић у тренуцима док пише тај некролог има двадесетак година... Мада има више разумевања за покојника, неголи за

оне који га хвале... Некролог који је посебан по много чему! (Да ли је Бојић могао и слутити да ће се, после пола деценије само, о њему писати некролози?)⁶⁶

Није некролог Драгољуба Ј. Филиповића био једини некролог о Бојићу објављен у *Забавнику*. Два броја касније – у броју 9, од 15. јануара 1918. – објављен је говор Миодрага Иброваца држан на свечаном помену у друштву Југославија у Паризу, 18. новембра 1917. Тај некролог није, као други некролози, на крају *Забавника*, већ почиње на деветој, а завршава се на дванаестој страни. Текст је, природно, патетичан. За Бојића се каже да је млад, а већ славан; да је „национални бард”. Он је „младо сунце које се дизало, топло и сјајно”... Пише се о српској књижевности која је „у изгнанству, у ропству, ишчупана из свога корена”... И помиње Ибровац само најскорије смрти: Велимир Рајић, Милутин Ускоковић, Урош Петровић, Петар Кочић, Никола Антула... Помиње и Диса – цитирајући три строфе из Дисове „Нирване”... (Очито је да Ибровац није имао никакво временско ограничење: а ко му је и могао замерити на дугом тексту у том часу!)

Јасно је „наши мртви су наша морална снага”, но, не жели да оплакује младог песника, већ хоће да сачува његов спомен. Скрио се Ибровац иза реченице – „Најбоље ћемо се одужити сени Милутина Бојића ако саслушамо самога њега” – и онда је цитирао – уз своје коментаре – близу две стотине Бојићевих стихова.

66 Милутин Бојић; „Милован Миловановић”, *Пијемонт*, 19. јуни 1912, бр. 167. (Видети: *Сабрана дела Милутина Бојића*, приредио Гаврило Ковијанић, књига четврта, Београд 1978, стр. 143 – 146.)

Но, описао је Бојићев улазак у књижевност. Истиче и људске особине Бојићеве (нежан син и брат; мио друг; скроман као човек) али, не жели да пише о човеку. Враћа се песнику који припада свима нама и задржава се на Бојићевој последњој збирци *Песме бола и поноса*.

Наравно, Бојић пише крвљу свога срца; иако је умро млад оставио је за собом дубоку бразду... За „Плаву гробницу” каже да је велики и национални псалом. (Цитирао је две строфе из Бојићеве најпознатије песме.)

Каже да се уздржао од анализе – а публика је и сама, сигурно, осетила „оригиналност и снагу ове поезије”. Последња реченица у овом тексту је: „Са њим леже у гроб једна велика нада, а ми их сваким даном имамо све мање”. (Узгред, то да сваким даном имамо све мање наде, може да напише неко ко је далеко од Крфа у том тренутку; Драгољуб Ј. Филиповић који је тада на Крфу, мора да пише о слободи која долази...)

Али, ту није крај писању о Милутину Бојићу. У рубрици Књижевни преглед госпођа Жан Дорнис објавила је текст „Један српски песник: Милутин Бојић”.⁶⁷ Текст није чисто књижевни; има ту мало и пропаганде. А мало и хвалисавости. Француска је примила српску омладину у своје окриље; али ту је и плејада српских модерних писаца „васпитаних” на француској књижевности... И како онда да не зажеле Французи да упознају душу ове словенске омладине...

А Милутин Бојић је онај у чијем се делу, надахнутим духом француске поезије, огледа душа са сто лица, душа

67 Број 17, страна 29 – 31.

његовог народа... Каже да је недавно умро у Солуну и да је својим делом изразио „несаломљиву војничку вредност своје расе, неугасиму љубав за Лепим, једну високу културу и све тананости интелигенције”. Даље Жан Дорнис пише о несрећи Срба. „У овој грубој борби Милутин Бојић борио се са својима очајно”. Видео је многобројног непријатеља; „видео је како градови пропадају, како се торњи црквени руше, ’поља, како пожар врх њих цвета’. Чули су се јецаји жена које је угњетач вукао на разблудни пир, јаук старца којима је непријатељ бо очи, и писак деце на врху бајонета”.

Текст је дубоко уроњен у ратну стварност и проткан је лирским и драмским стиховима Бојићевим. Преводилац је Александар Арнаутовић – али је Арнаутовић био и главни „саветник” при састављању овог текста: помагао је у састављању ове биографије, али је и превео Бојићеве песме на француски језик.⁶⁸

Објављено је стотинак Бојићевих стихова; а за разлику од Ибровца, из „Плаве гробнице” објављено је четири строфе. (Ибровац је донео прве две строфе.)

Кад већ говоримо о Ибровцу, вратимо се на његово поређење – оно да је Бојић заорао, односно оставио дубоку бразду...

Враћа нас та бразда на култ сељака у крфском *Забавнику*; али и на оно што се тада превидело. Тек је у наше време Радомир Константиновић⁶⁹ супротставио „Плавој гробници”

68 Текст се појавио у реномираном француском књижевном часопису *Revue Des deux Mondes*.

69 Радомир Константиновић; *Биће и језик*, књ. I, Београд – Нови Сад, 1983. Текст о Милутину Бојићу је на стр. 225 – 317. О Милошу

„оно што сељак може једино да види: јагањце”. И цитира стихове Милоша Ђорића:

*ко да јагње бело вал сваки избаци
забели се пена и јагње се скрије*

Тамо где је Бојић видео „галије царске”, Ђорић, а са њим и Константиновић – види јагањце како играју по пучини целој... То сигурно делује људскије, човечније, дирљивије... Али, нема ту оне помпе, патетике, призивања раскошне прошлости, која у том тренутку, (призивајући прошлост) – заправо неутралише страшну садашњост – и призива будућност. И због тога се, у том времену, хватају за ту Бојићеву „Плаву гробницу”, не „пуштајући” је ни данас.

Но, то већ не припада овом тексту: ипак је ово била прича, односно опис Бојићевог присуства у крфском *Забавнику*.

Ђорићу, пак, Константиновић пише у другој књизи, стр. 489 – 503. У новије време о Милошу Ђорићу писала је Драгана Бедов у књизи *Уздах и сутон*, Београд, 2013.

СЛОВЕНЦИ У КРФСКОМ ЗАБАВНИКУ

У крфском *Забавнику*, додатку *Српских новина*, Срби су се, природно, више везали за уметност, а мање за политику и политичаре. Но, постоје изузеци. Један од тих изузетака био је и некролог Гиги Гершићу, члану Главног одбора Радикалне странке, који је умро у Београду 8. марта 1918. године.⁷⁰ Био је и научник и политичар; чак је и више пута био Министар правде и просвете... Био је професор чија су предавања била добро посећена. (Предавао је два предмета: Римско право и Међународно право.) Али, нама је у овој причи битно да је Гига Гершић радио на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, и да писац некролога, Раша Милошевић, жали што Гига Гершић неће дочекати да се тај сан о уједињењу оствари... А то остварење сна је, у тренуцима док се пише овај некролог, извесно!

Тај некролог, који унеколико одудара од осталих некролога у крфском *Забавнику*, подстакао нас је да погледамо колико је у крфском *Забавнику* било присутно „словеначко питање”, и уопште словеначка култура и словеначки аутори...

70 Раша Милошевић, „Гига Гершић”, *Забавник*, год. II, број 12, страна 24.

*
* *

Али, кренимо редом. Крфски *Забавник* је излазио као додатак *Српских новина* од 2. априла 1917. до 15. октобра 1918. године. Појавило се укупно осамнаест бројева. Но, као саставни део *Забавника* посматрамо и нулти број (или пилот број), који је имао исту одредницу као и *Забавник* – додатак *Српских новина* – и који се појавио 1. јануара 1917. године. Исправљамо, дакле, лексиконску одредницу из *Југословенског књижевног лексикона* (друго, допуњено издање, Нови Сад, 1984), у којој пише да се појавило седамнаест бројева. Али, још једна грешка се поткрала у поменутом *Лексикону*. Наиме. нису само српски и хрватски аутори сарадници крфског *Забавника* – већ се као редовни сарадници појављују и словеначки аутори! Исправљамо значи још једну грешку – уз занимљиву напомену да од свих словеначких сарадника крфског *Забавника*, *Југословенски књижевни лексикон* није забележио ниједно једино име.

Важно је и рећи да је уредник крфског *Забавника* био Бранко Лазаревић – човек који је био припреман за уредника *Српског књижевног гласника*; а општепознато је колико је *Гласник* паметно и лепо посредовао између књижевности јужнословенских народа...

Први словеначки аутор, који сарађује у крфском *Забавнику* јесте Фран Радешчек (1886-1968), новинар (часникар, како пише у словеначким енциклопедијама). Занимљиво је да је Радешчек – у пилот броју додатка *Српских новина* – по-

тписан као аутор текста „Српска народна песма”, а заправо је само преводилац (са немачког језика), који је испод превода написао укупно четири реда – из којих сазнајемо да је немачки научник Феликс Штесингер, у подлистку *Франкфуртских новина*, о српској народној песми, написао врло ласкаву оцену. То је једини случај да се преводиоцу приписује преведени текст – касније се у *Забавнику* јасно одвајају преводиоци од аутора прилога.⁷¹ („Библиографија крфског *Забавника*” објављена у *Књижевној историји*, отуда тај текст приписује Радешчеку!)⁷²

Фран Радешчек је један од најредовнијих сарадника крфског *Забавника*. А сарађивао је најпре као песник. Објавио је седам песама („*Že tretjič pod križem*”, „*V izgnanstvu*”, „*Intermezzo*”, „*Slovan – na dom*”, „*Oživljene nade*” I-III)⁷³ и потпуно се уклопио у поезију сарадника крфског *Забавника*. И ту је у првом плану Први светски рат и народ без домовине. Али, оно по чему се разликује од српских сарадника јесте то што већ у првој песми помиње уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

*Словенци вси ин Срби ин Хрватје
в краљевству прости здруже се кот братје.*

Песме објављује на словеначком језику – али ћирилицом; мада су наслови песама донети латиницом. (Јасно је да

71 Видети пилот број, 1917. године, стр. 6-7.

72 Ђорђе Ј. Јанић, „Библиографија крфског *Забавника*”, *Књижевна историја*, X/38, 1978, стр. 315-333.

73 Песме је објављивао у бројевима: 4, 7, 8, 12, 13 и 14; стране: 7, 5, 7, 5, 11 и 7.

је штампарија која је штампала *Забавник* имала и латинична слова.) У крфском *Забавнику* словеначки језик је заступљен једино у поезији. Очигледно је, на пример, да је Уредништво могло објавити три дела песме „Oživljene nade” у једном истом броју – али, вероватно је било важно имати словеначки језик у више бројева!

Не само као песник и преводилац, Фран Радешчек се огласио и као критичар – у рубрици Белешке. Приказао је књигу новела Ивана Цанкара *За крстом* у преводу Владислава Фабијанчића (1894-1950), а у издању Библиотеке југословенске књижевности у Женеви 1917. године.⁷⁴ После похвала упућених преводиоцу, Радешчек истиче родољубље Ивана Цанкара и противи се једностраном тумачењу да је Цанкар песимиста. Текст је снажно социјално обојен, а подвлачи се и да је Цанкар проповедао пропаст Аустрије и уједињење Југословена.

Да је син срећнијег народа, каже Радешчек за Цанкара, стао би у ред Достојевског, Емила Золе, Горког... „Зато, како ’југословенској књижевности’, тако и г. Фабијанчићу, треба честитати на избору једног од најбољих словеначких песника и писаца, са којим треба да се упознају, не само југословенска интелигенција, већ и широки слојеви народа. Нека ова мала књижица, најзад, још више утврди наше заједничке сродничке везе”. (Пренели смо у целости последњи пасус.)

Пре него што испратимо присуство Владислава Фабијанчића у крфском *Забавнику* (о њему пишу, не пише он), довршимо причу о словеначкој поезији. Поред Радешчека,

74 Видети број 15, страна 23.

једини словеначки песник који сарађује у *Забавнику*, јесте Јанко Лаврин (1887-1986).

У трећем броју Јанко Лаврин објављује песму „На Голготи” из серије „Албански сонети”.⁷⁵ Песма је из 1915. године и потпуно је у духу српских песника: чак се и Марко Краљевић позива да устане! Под насловом „Из серије ’Албански сонети’”, Јанко Лаврин ће у петом броју објавити још један сонет – поново на словеначком језику и поново ћирилицом.⁷⁶ (Ту се помиње нови Израел без домовине.)

Владислав Фабијанчић се први пут помиње у шестом броју, у рубрици Књижевне белешке.⁷⁷ Реч је о помињању његове брошуре *О Словенији и Словенцима*, коју је објавила Југословенска омладина у Женеви. Цитирамо белешку у целости: „Ова брошура је предавање које је г. Владислав Фабијанчић држао у Женеви, месеца јула ове године, у Народном дому. Брошура је пуна статистичког, историјског и етнографског материјала о Словеначкој. На крају брошуре, писац је навео неколико говора словеначких посланика (Др Антуна Коросеца, Др Равнихара, Др Бенковића и других), и извадака из словеначких новина (*Словенски народ*, *Словенци* и други) из којих се види лепо држање словеначких посланика у погледу Уједињења”. А уједињење је написано великим словом!

75 Видети број 3, страна 4. Узгред, Јанко Лаврин је једини словеначки писац (сарадник крфског *Забавника*) о коме податке доноси (недовршени) *Лексикон писаца Југославије*, књ. III, К-Љ, Нови Сад, 1987. Но, ни ту се не помиње његова сарадња у *Забавнику*.

76 Видети број 5, стр. 7.

77 Аноним у броју 6, стр. 15.

(Узгред, у истом броју, у истој рубрици забележена је појава књиге П. А. Лаврова *Словеначко питање*, која је објављена у Петрограду 1917. године.⁷⁸ Лавров је професор Петроградског универзитета и у брошури, која има 102. стране, доноси историју Словенаца. При крају се помиње југословенски покрет и нада писца књиге, да Италија неће правити сметње уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца – јер ће јој Југославија „бити добар сусед, а не опасан такмац”).

Владислав Фабијанчић се помиње и у петнаестом броју, поново у рубрици Белешке,⁷⁹ и поново цитирамо белешку у целости: „Почела је да излази у Женеви ’Словеначка библиотека’ под уредништвом г. Владислава Фабијанчића. У првој свесци, сам уредник, под горњим насловом [Les deux Yugoslavies] расправља пројекте пангерманиста и пројекта савезничког. У првом делу брошуре, пошто је изнесен пангермански план, износи се сва опасност остварења тог плана за будућу Европу. У другом делу, главном делу брошуре, износи се демократски савезнички пројекат о остварењу Југословенске државе која ће бити одбрана живих интереса светске демократије на југоистоку Европе”.

Дакле, Владислав Фабијанчић није био сарадник крфског *Забавника*, али се о његовом преводилачком, уредничком и списатељском раду пише... Једноставно, *Забавник* је пратио његов рад.

Прво озбиљније присуство „словеначког питања” догодило се већ у другом броју. У рубрици Књижевне

78 Аноним у броју 6, стр. 16.

79 Аноним, „Бедем против Немачке”, бр. 15, стр. 30.

белешке приказане су две књиге Богумила Вошњака (1882-1954). Прво је приказана књига *Бедем против Немачке*, „у којој с фактима социјалне науке доказује нашим савезницима Енглезима, потребу да се створи уједињењем јужних Словена једна брана немачком Drang nach Oster-u, чији је замишљени крај код Персијског залива”.⁸⁰

Енглески часопис *Observer* у броју од 27. маја ове године доноси приказ под насловом „Принцип народности”. Из тог приказа сазнајемо да су Словенци мали народ, најзападнији огранак југословенске расе и најстарија словенска поданица Хабсбуршког царства.

Британски народ слабо познаје овај сељачки народ у којем је принцип демократије у највећој опасности.

О самом Вошњаку знамо да је био професор на Загребачком универзитету; после неколико месеци у аустријској војсци отпуштен је и коначно је стигао у Енглеску. У Енглеској је радио за ствар савезника. „Идеја о независној Југославији је почела да се кристализује у британским симпатијама касније него у континенталној Француској, где је јавно мњење о овом предмету боље информисано”. Највећи значај ове књиге Богумила Вошњака је баш у том упознавању британског јавног мњења са словеначким питањем. Једина спорна тачка коју је потребно решити јесте могућ неспоразум између нове државе и Италије.

Приказ се завршава речима самог писца које је *Evening News* од 21. маја пренео, обраћајући се енглеском јавном мњењу: „Може ли бити искључен један млад народ

80 Аноним, у броју 2, стр. 16.

(Словенци), којег је цела душа и егзистенција један живи протест против Германству, од ове сретније, на ново створене Европе будућности”.

Друга књига која је приказана, написана је исто тако на енглеском језику и има наслов: *Царство на умору*.⁸¹ Та књига је заправо позив Енглеској да следи Француску у јасној концепцији о апсолутној потреби да се подели Аустрија у случају победе! Последња реченица овог приказа – који је заснован на речима самог писца, Богумила Вошњака – јесте: „Не потпомажимо дакле пропале силе, него дајмо живота енергијама које се буде и ничу у потиштеним словеначким народима”.

Узгред, Богумил Вошњак је био члан Југословенског одбора у Лондону.

Пре приказа ове две књиге Богумила Вошњака, појавио се и један необичан приказ.⁸² Р. Ј. М. је написао књигу *Југославија*, коју је штампао у Солуну 1917. године. Писац белешке је потписан словом П. Тек при крају текста сазнајемо презиме писца књиге – Митић; а већ смо на почетку текста сазнали да је писац умро некако у исто време када се књига појавила. О тешкоћама на које је аутор наилазио сведочи нам пасус који говори више о жељи аутора неголи о остварењу. Цитирамо: „А добра и лепа намера одмах се види: увод у ’Југославију’ чине три химне нашег троименог народа. Али је оскудица материјала била и сувише велика и остали део

81 Аноним, „Једна књига Др Б. Вошњака”, бр. 2, стр. 16. У помешној „Библиографији крфског *Забавника*” (видети напомену број 72) редослед ова два приказа је погрешно написан.

82 П, Р. Ј. М. „Југославија”, број 2, стр. 16.

књиге није у томе погледу задржао сразмеру, која би одговарала пищевој жељи. Књижевност Хрвата и Словенаца заступљена је само једним пасусом из Р. Каталинића Јеретова...” „Тај недостатак морао се нечим надокнадити: та је жеља наше омладине за јединством народа изражена у манифесту уједињења српско-хрватске-словеначке омладине у Женеви”.

Да не дужимо: о Словенцима, очито, као ни Енглези, ни Срби нису много знали. Упознавање као да је почело током Првог светског рата!

Већ у наредном, трећем, броју то упознавање је настављено. *Забавник* доноси одломак из књиге Богумила Вошњака *Царство на умору*, под насловом „Словенци”.⁸³ Вошњак одсечно пише: „Словенци су поред Хрвата и Срба трећи фактор у Југословенском националном уједињењу. Срби, Хрвати и Словенци су једна иста раса, имају исти језик; они су један исти народ, кога је кобна прошлост разделила. Они теже да буду уједињени заједно са Србијом у једну националну државу”. И сада се Вошњак враћа у прошлост и бави се историјом Словенаца. (Намеће се закључак да су Германи за Словенце били оно што су за Србе били Турци...) Знамо да је књига *Царство на умору* објављена на енглеском језику; међутим, очито је да Богумилу Вошњаку преводилац није био потребан.

У петом броју поново имамо текст Богумила Вошњака. „Једна глава старе словеначке демократије” је вероватно одломак из књиге *Царство на умору*; али нам се о томе не

83 Видети број 3, стр. 11-13.

дају подаци.⁸⁴

Враћа се Вошњак дубоко у прошлост и говори о томе како су Словенци већ почетком Средњег века били храбри борци за политичку независност. И описује нам једну необичну церемонију: инсталацију словеначких војвода и одавање почести на Господетском пољу у близини Целовца у Корушкој. Та церемонија је имала два дела: инсталацију на војводски камен и одавање верности пред војводском столицом.

А смисао те церемоније – која се одиграва под отвореним небом – јесте да људи бирају поглавара по својој жељи и вољи и да задржавају право на побуну – уколико војвода не испуни очекивања. Ту се заправо закључује уговор између сељака и војводе – а читав ритуал је на старом словеначком језику! Наравно, сељак је центар церемоније и он је представник народа... Та церемонија изумире почетком XIX века, а војводски сељак (онај сељак који уступа власт војводи) није више из реда најмоћнијих сељака (који ће подсећати војводу чија је власт старија), већ је војводски сељак, на крају, слеп и сиромашан! И прецизно бележи Вошњак: „Трагедија војводског сељака јесте трагедија словеначког народа”. Али, истиче Вошњак снагу словеначког народа: „Политички дух, који је сачувао ово чудо грађанске слободе, био је увек јак и неустрашив”.

Јесте војводски сељак мртав, али је његов народ сачувао веру у своју историјску мисију.

Један од сигурно најзанимљивијих текстова објављених у крфском *Забавнику* – не мислимо притом само на прилоге

84 Видети број 5, страна 10-13.

словеначких аутора... (Очито, Вошњак је „најзрелији” од свих словеначких сарадника крфског *Забавника*.)

Али, Вошњак није најплоднији од словеначких сарадника крфског *Забавника*. То је сигурно Нико Жупанић (1876-1961), политичар, етнолог и антрополог, који се први пут јавља већ у трећем броју.⁸⁵ Наслов његовог текста је „Косово” и потпуно је у дослуху са временом... Текст је информативног карактера; нуди се географски опис Косова, али и опис косовског боја; истиче се и шта Косово значи за југословенске народе... Исто тако се прати и активност Југословенског одбора везана за Косово; Видовдан је проглашен за народни празник Срба, Хрвата и Словенаца... Родољубива нота је изражена: ствар је у томе да ће се јужнословенски народи ослободити од аустро-угарског јарма и бити уједињени у демократској држави. Жупанић одсечно пише: „Није већ далеко дан кад ће бити крволочан Немац поражен, и кад ће мученица *Србија* овенчана венцем победе похрлити до Загреба и Љубљане и засадити барјак слободе на врх снежни Триглава, барјак наше будуће државе: Срба, Хрвата и Словенаца”.

Све време пише о истом народу „тројаког имена”. Оно што је пикантан детаљ јесте и то да кад набраја имена градова у којима ће се славити Видовдан – помиње и Печуј!

Већ у шестом броју, на ударном месту, појавиће се „географски” текст: „Северо-западна граница Балканског полуострва”.⁸⁶ Јасно је због чега је тај текст баш на почетку *Забавника* – у питању је будућа држава. Ухватио се Нико

85 Видети број 3, стр. 8-11.

86 Видети број 6, стр. 1.

Жупанић за тезу аустријско-немачких социјалиста („Балкан балканским народима”) и прати западне границе и балканског полуострва и будуће државе... Јесте овде географија у првом плану – али је све то у функцији нове државе...

А онда неколико месеци нема Ника Жупанића у крфском *Забавнику*. Тек у четрнаестом броју под насловом „Знаменити Југословени” пише о Фрањи витезу Миклошићу.⁸⁷

Очито је да је Нико Жупанић писао за неки англо-саксонски лист и да је желео да упозна свет са знаменитим Југословенима; међутим, текст о Фрањи витезу Миклошићу лепо се уклопио и у крфски *Забавник*. Наиме, животни и стваралачки пут Фрање Миклошића уоквирен је тадашњим тренутком. А то је најпре прича о југословенском народу.

Словенци су 1913. године, у Љубљани, намеравали да прославе стогодишњицу рођења свог најславнијег сина – са свим јужнословенским народима. Међутим, Србија је била учесник Балканских ратова те 1913. године, па је прослава померена за август 1914. године. А онда је Први светски рат померио и тај датум...

Нико Жупанић Фрању Миклошића посматра као једног од патријарха словенске филологије, који је наставио оно што су почели Јосип Добровски и Јернеј Копитар. Али је исто тако важно да је Миклошић иза себе оставио наследника – Ватрослава Јагића.

Нико Жупанић о Миклошићу пише као оснивачу компаративне граматике словенских народа. Али, истиче и да се бавио лексикографијом, етимологијом, морфологијом и

87 Видети број 14, стр. 12-13.

фонетиком... Занимали су га и турски елементи у језицима народа на европском југоистоку...

Један текст у којем се преплићу животни и стваралачки пут Фрање Миклошића; и који је оправдао наслов: „Знаменити Југословени”. Наравно, на крају текста се подвлачи да је Миклошић био патриота – ватрен словенски националиста.

Текст је писан 1918. године у Лондону.

Интересантно је да је о Косову у крфском *Забавнику* највише писао баш Нико Жупанић. После текста који смо већ поменули, описао је и прославу Видовдана у Енглеској. У броју шеснаест Нико Жупанић је објавио текст „Трагедија и нада Југословена поводом Видовдана 1918 у Енглеској”.⁸⁸

После подсећања на оно што се догодило на Видовдан 1389. године и описа жртвовања Србије, које је имало кобне последице не само по историју Србије, већ и по јужно-источну и Средњу Европу, Нико Жупанић помиње највећи споменик том поразу – грандиозан „Косовски храм” Ивана Мештровића.

Даље пише о томе како је српска народна црква сваке године на тај дан приређивала божју службу и молила се за покој душе косовских јунака. Државна власт, пак, тог дана је у почаст косовских јунака приређивала војничке параде и свечаности. Старци и пастири у планинама, који нису могли присуствовати ни служби божјој ни војничким парадама, узимали су у руке гусле и певали песме о цару Лазару...

И све је то било тако до 1915. године и до новог Косова за српски народ. Године 1916. у Француској је одређен

88 Видети број 16, стр. 1-2.

„Српски дан” и у свим школама се говорило о пожртвованим борбама Срба са непријатељима хришћанске вере. Прошле године (а Жупанић то пише, рекли смо, 1918. године) на улицама Лондона и Париза продавале су даме на улицама божур цвеће (симбол Србије) у корист Црвеног крста.

И покушава Нико Жупанић да објасни тај психолошки парадокс: због чега се слави дан свога пораза. Одговор је једноставан: отуда што су идеали српског сељака изнад политичког опортунизма. Племенита жртва је оставила већи утисак него све победе у историји. (А тај народ је васпитаван на народној поезији, која велича пожртвованост за веру, за домовину и за пријатељство...)

Пореди на крају цара Лазара са српским краљем Петром и каже да је задња катастрофа Срба од 1915. године друго Косово. Али, сада постоји нада... „Цео југословенски народ носи данас на својој глави мученичку круну цара Лазара, али ми се надамо, да није далеко време, кад ће место ове трнове круне засијати круна слободне Југославије”.

И одмах после уводног текста, Нико Жупанић објављује одломак из говора, који је држао годину дана раније у хотелу Савоја: „Југословени беху и биће опет једно”.⁸⁹ (По томе да је у питању говор види се и по уметцима у загради – кад публика жели да подржи говорника, оним: „Живео!”)

Објашњава Нико Жупанић откуда то да се за Словенце не зна – први разлог је то што су одавно изгубили своју државну самосталност. А са друге стране свет брка Словенце са Славонцима и Словацима. Но, за време рата много је

89 Видети број 16, стр. 2.

учињено за словеначко име. И ту најпре истиче Министра Чеду Мијатовића. (Чак је поменуо Словенце пре Срба и Хрвата – без обзира на Крфску декларацију која говори о Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.) Ту се сад чуло: „Живео Чеда Мијатовић!”

После тога иде историјски опис Словена и узвик: „Живело Словенство!” Почиње онда прича о будућој држави уз усклике: „Живели Пашић и Трумбић!” Наредни усклик јасно говори о чему је говорник причао – а усклик је: „Слава цару Душану!”

Последњи пасус је више него јасан: „Браћо Срби, Хрвати и Словенци, ми смо једно по крви и језику и према томе нас спаја једна јединствена Домовина. Историја нас учи да смо били некада једно и по имену и у главном под једним државним кровом, а нужда данашњег дана и горко искуство подељености нам категорички заповедају да постанемо опет једно. Дао нам Бог државу од Целовца до Солуна, од Соче до Струме”.

Завршетак говора је пропраћен аплаузом.

Али, ту није крај текстовима Нике Жупанића у овом броју крфског *Забавника*... Објављује подужи текст (имамо у виду дужину текстова у *Забавнику*) под насловом „Палеолитска и неолитска етнологија југословенских земаља”.⁹⁰ „Циљ овог чланка је” – цитирамо Жупанића – „предочити читаоцима у основним линијама прве почетке људског живота у земљама Срба, Хрвата и Словенаца”. Даље од те реченице нећемо ићи. На крају текста пише да ће се наставити.

90 Видети број 16, стр. 14-16.

И наставак се појавио – под истим насловом. Али, сада и са поднасловом: „И Млађе камено доба”.⁹¹ Ни овога пута текст није довршен. Најављује се крај: „свршиће се”. Интересантно је да се и у осамнаестом броју појављује то исто: „свршиће се”, после трећег наставка тог текста...⁹² Крај текста се у *Забавнику* није појавио, јер, тај, осамнаести број био је последњи број крфског *Забавника*...

Но, наша прича није готова. Опет се враћамо неколико бројева у назад и читамо оно што је написао Раде Заплотник. (Он је још један од словеначких аутора који се појавио на ударном месту: отвара дванаести број текстом: „Психолошко расположење Словенаца у току рата”).⁹³

Заплотник бележи вековну жељу Словенаца за ослобођењем, али и свест да то ослобођење не могу извести сопственим снагама. Отуда је избијање светског рата код Словенаца наишло на повољан пријем. Ту им се отворила могућност да остваре југословенску идеју. И описује Заплотник почетак Првог светског рата...

Кад су Словенци послати у рат против Србије, пребегло је на српску страну више официра и војника – тако да је тај словеначки батаљон био одмах упућен на италијански фронт... А објавом рата је почело и доба страховладе у Словенији. Насилно је обустављено излагање словеначких политичких листова... Многи интелектуалци су затварани због шпијунаже, велеиздаје и увреде величанства... Судови

91 Видети бр. 17, стр. 12-24.

92 Видети бр. 18, стр. 16-17.

93 Видети број 12, стр. 1-2.

имају пуне руке посла: осуђују се на смрт стрељањем многи родољуби...

Од свих сарадника крфског *Забвника* о Заплотнику се данас у Србији и Словенији најмање зна. Лексикони писаца не бележе његово постојање. А управо је он написао најличнији текст од свих сарадника *Забавника* – он је највише писао о себи. Рат га је затекао у Мађарској: одмах је ухапшен и осумњичен као шпијун и одведен у Љубљану. Оптужен је за велеиздају и шест месеци је у ћелији – гладан и прозебао – чекао пресуду. После тога га пребацују у болницу. По оздрављењу одводе га у одељење „политички непоузданих”, у којем се пре њега налазио и Иван Цанкар! (Видео је натпис на зиду: „Ту је почивал Иван Цанкар”.)

Облаче га у војничко одело и шаљу, прво на италијански фронт, а потом и на руски фронт... Напослетку је успео да са својим људима пређе на руску страну, без борбе, а онда да се, као добровољац, пребаци у редове српске војске. (Узгред, ни „Удружење ратних добровољаца 1912-1918” у Београду нема података о Заплотнику!) Појавио се 1955. године његов превод књига браће Грим у Новом Саду... (Али ни Удружење књижевних преводилаца не бележи његово постојање.)

Али, вратимо се психолошком расположењу Словенаца; како је рат одмицао тако се само појачавала народна воља за борбом!

Дакле, све у свему, ако се погледају сви прилози словеначких аутора, као и њихово помињање, али и потезање „словеначког питања”, видеће се да та грађа (да је тако назовемо) износи готово читав један број крфског *Забавника*.

Прецизније, пилот број је имао 8 страна, а *Забавник* се појављивао у обиму од 16, 24, па и 32 стране – а могући словеначки број би имао обим од двадесетак страна – тачно толико би имао и имагинарни, просечан, број крфског *Забавника*.

ДОДАТАК

ХИМНА ЖИВОТУ

SIDI ABDALLAH, *Ратни дневник Миодрага В. Петровића*, приредила Александра Вранеш, Андрићев институт, Вишеград 2014

Пред нама је ратни дневник сликара Миодрага В. Петровића (1888–1950) проткан цртежима и сликама. (Или су пред нама „само” објашњења уз цртеже и слике?) Реч је о Првом светском рату и о сачуваном *дневнику* човека који је испунио судбину свог напаћеног народа. (То у овом случају значи да је прешао Албанију, био на Крфу, лечио се у Бизерти, током рата ишао у француске школе...) *Дневник* је у сваком случају необичан и има своју специфичну боју. Забележио је Сретен Марић узгредну реченицу о Андрићу, који пише у окупираном Београду током Другог светског рата, и констатује да је Андрић једноставно имао више културе... (Отуда је могао да пише док бомбе падају.) Имао је више културе и Миодраг В. Петровић. Али, док је Андрић – условно речено – бежао од непосредне стварности у прошлост, „бекство” Миодрага В. Петровића (тог готово безименог јунака – јер, толико је Срба са тим именом, да му ни средње слово не помаже много) је мало другачије. Наиме, наш јунак све време као да хоће да појача ту стварност, да појача реалност... (Као да су та „објашњења” уз слике настала из те жеље.) А

на цртежима и сликама је само оно што је снашло и стигло српског војника. (А најчешће га је – у туђој земљи – стизала и сналазила смрт.) Понекад се та објашњења читају као приче; а понекад се читају као сликарска упутства: као да их је Петровић писао да би самог себе подсетио коју боју би требало користити на којој слици; понекад као да жели да сачува повод за слику, оно што јој претходи... Али, кад пожели да забележи звук, да ухвати мелодију инструмента који је на цртежу – пред нама се рађа писац. (Не може се насликати тужна мелодија, која ће уз то бити и македонска!) Интересантно је да усред те жеље за чистим реализмом одједном ничу нимфе и сатири – не само на цртежима него и записима уз њих. И то стижу као најреалнија бића. (Смеју се, на пример, војници загладани у козје ноге сатира.) Једноставно, њихово постојање се не доводи у сумњу – ниједног јединог тренутка. Љубе се пред војницима – али и пред нама; тако то убедљиво делује – нимфе и сатири.

Има у овом *Дневнику* много смрти, сахрана, има истинске туге и чежње за напуштеном отаџбином. Али, има и хуморних делова. (Узгред, има Миодраг В. Петровић истанчан осећај за анегдотско.) Но, основни тон ове књиге – та жеља за преживљавањем, то прилагођавање ситуацији, сналажење у најтежим тренуцима, читује се у духу српских војника. То се најбоље види на примеру загладаности у небо, у звезде... Ако је при преласку преко Албаније, песник Светислав Стефановић видео космичку несрећу и космичку неправду учињену српском народу, чак су поред преврнутих српских кола „пала с Млечних Пута / Велика кола неба изврнута”;

српски војник, пак, жали што је Кумова слама тако далеко – годило би му да је простре по шатору, не би ли му било удобније... На примеру те Кумове сламе види се препознатљива боја ове књиге... Овај *Дневник* нам сваким своји ретком потврђује да још увек није измишљено ништа лепше од живота – што би рекао Андрић у једном делу Мирослава Јосића Вишњића...

Више пута сам помињао да је главни јунак ове књиге српски војник. И побожан и свечано тих кад су сахране у питању; али и трговачки пуст – тргује се и садржајем нокшира, ако је то потребно и ако доноси корист. Овде ни лаж није лаж. Лепе су лажи војника који желе на фронт... (Незабораван је онај млади шеф станице из места које и нема пругу!) Али, најчешће помињана реч у овој књизи ипак је – сунце. Опчињеност сунцем овде је присутна од прве до последње странице. Понављају се често исте реченице – о томе како сунце јако сија, како зраци сунца греју... Има и пега и флека сунца. Има и сликарског сунца: са које стране осветљава слику... Исписана је химна сунцу, истина расута по читавој књизи. Као да призива Миодраг В. Петровић последњи стих из песме Милете Јакшића „Из дневника”: „Сунчева деца – једна породица”.

Има Светислав Стефановић, тик уз ону песму „Пред уништење” (из које смо цитирали стихове о преврнутим Великим колима) песму „Последње сунце”. У тој песми се „последње српско сунце” (помало патетично) спустило... У овом *Дневнику* Миодрага В. Петровића српско сунце се, упркос свему, поново дигло.

Но, да не заборавимо основне податке о овој књизи. Ово јесте фототипско издање – али поред тог фототипског издања оригиналног рукописа Миодрага В. Петровића – читамо и одштампани текст. Сугерисао бих једино будућим приређивачима оваквих књига (јер ово је прва књига у Библиотеци „Из књижевних архива”) да користе угласте заграде: тако би обичне заграде остале писцу.

Иначе, књига је за штампу приређена по највишим стандардима. Уз инструктиван и инспиративан уводни текст приређивача Александре Вранеш (даје нам контекст дневничке литературе, прати судбину писца/сликара, даје нам потпуни опис *Дневника*), имамо и „Речник мање познатих речи”, као и „Биографску белешку” о писцу овог *Дневника*.

Али, оно што је најважније, ова књига даје читаоцу много више, него што то овај шури приказ наговештава...

ХЕРОЈИ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ

Опште је место када се пише о српским херојима у Првом светском рату да се говори о онима који су прешли Албанију, били на Крфу, пробијали Солунски фронт... Заборавља се, при том, да је хероја било и у окупираном Београду. Но, пре него што се задржимо на главном јунаку ове наше приче, Душану Стојимировићу, проговоримо о једном херојском гесту Владана Ђорђевића. О томе нам је сведочанство оставио, између осталих, и поменути Душан Стојимировић.⁹⁴

Наиме, у својим *Казивањима* (мемоарско-аутобиографском делу) описује нам Стојимировић сцену у којој старог – рођен 1844. године, имао је тада 71. годину – Владана Ђорђевића доводе у Београд од некуда из унутрашњости... Са осталим грађанима био је постројен у дворишту београдског Окружног суда. Злогласни аустријски полицајац и „србождер” Витман⁹⁵ испитивао је људе у строју шта су по

94 Видети: др Душан Стојимировић, *Казивања* (приредили: Миливој Ненин и Драган Мрдаковић), Смедерево – Београд 2007. Душан Стојимировић је своју аутобиографију казивао „историчару српске медицине санитетском ђенералу Др Влади Станојевићу-Трнском”.

95 Ако је уз Витманово име Стојимировић ставио одредницу „србождер”, онда му уистину та одредница и приличи. Јер, Душан Стојимировић је најпре незлобив и одмерен! Узгред, Витмана помиње, истина као Видмана, и Лука Лазаревић у својим *Белешкама из окупираног Београда* (1915-1918), Београд 1919. (У рукама имам друго издање, из 2010, које је за штампу приредио Здравко Крстановић.) Тек после читања Луке Лазаревића види се због чега је Вид-

занимању. Стигао је тако и до Владана Ђорђевића и набусито га питао: „А ко си ти?” Уводимо сада у нашу причу и Милана Јовановића Стојимировића⁹⁶, сестрића Душана Стојимировића, јер је проговорио о чувеном искашљавању Владана Ђорђевића; искашљавању које је, у том тренутку, подсећало на рику. Искашљао се, дакле, Владан Ђорђевић и на немачком језику одговорио: „Ја сам др Владан Ђорђевић, бивши председник владе Краљевине Србије, члан Краљевске академије српске, пуковник у резерви, власник неколико високих царско-краљевских ордена и, такође, краљевски пруски поручник у резерви”. И на све то је, Владан Ђорђевић, још додао и питање: „А ко си ти битанго?”⁹⁷

Овај смео одговор облетео је Србију, Аустрију и читаву Европу. Владан Ђорђевић – кога је уистину било тешко волети – и рођеног оца је због пропуста у болници казнио одузимањем половине плате – одједном је постао толико популаран да су Аустријанци били приморани да га склоне из Београда. Интерниран је негде у околину Беча.

Тај човек, прецизније одговор тог човека, за кога Милан Јовановић Стојимировић каже да је секао и хируршким ножем и језиком; за кога се говорило да се не зна да ли је ман/Витман био србждер.

96 Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда*, (избор и предговор Божидар Ковачевић), Београд 2008, треће и дпуњено издање. Видети: „Доктор Владан”, стр. 333-340.

97 Унеколико другачије описује тај сусрет Лука Лазаревић у већ поменутој књизи. (Видети белешку број 95.) Не помиње име Владана Ђорђевића и донекле је ублажио жестину Ђорђевићевих речи. А радњу је сместио у Видманову/Витмановиу канцеларију. Видети цртицу: „Подлац био и остао”, стр. 88.

гори док је на власти или када је у опозицији, заслужује да се памти... (Узгред, макар и овако у загради: за време студија у Бечу, разједињене – а самим тим и ослабљене – Србијанце и несрбијанце/пречане ујединио је и окупио око бечке *Зоре* управо Владан Ђорђевић.)

Друга велика и важна личност у окупираном Београду био је бивши министар Никола Стефановић. (Ово „бивши” односи се на то да је био министар у време Обреновића.) Парафразираћу сад оно што је о њему, уз дужно поштовање, забележио Душан Стојимировић. То поштовање ће добити на тежини ако се зна њихов однос пре Првог рата. Наиме, као министар Никола Стефановић је – чак у два наврата – по казни, слао Стојимировића дубоко у унутрашњост Србије. (Пред Краљем га је, и пред целом краљевом свитом, на пример, Стојимировић послао, онако српски, тамо где Срби у љутњи шаљу једни друге.)⁹⁸

98 Као државни лекар Душан Стојимировић је Указом од 22. јуна 1896. године за прво место службовања добио Крупањ у Подрињу. Из Крупања се, као добар лекар, преселио у Лазаревац: ради у далеко бољим условима него у Крупању. Али је по казни премештен у Гучу. (Изврнули су смисао његових речи о Краљици Драги и то је био разлог премештаја.) Но, уследила је нова казна, јер је на иронично питање министра Николе Стефановића, наш јунак плануо и пред краљем опсовао министра... Премештен је у Сврљиг. (Као и у Крупању, на почетку каријере, тако и овде ратује са сифилисом – али у много већој мери него у Крупању.) „Била је то велика борба са болешћу и са исконским незнањем”. После 1903. године премештен је још даље од Београда, у Сурдулицу. У Бечу је 1904. године на специјализацији.

По повратку из Беча добио је 1905. године службу у Гроцкој, где је остао све до 1908. године. (У Гроцкој је научио како да дочека

Никола Стефановић се нашао у Београду 1915. године, тешко болестан. Лечио га је, али и снабдевао млеком управо Душан Стојимировић. Клистирао га је да би га спасао сигурне смрти од констипације... То је довело до тога да се забораве стара непријатељства...

Чим је ојачао и устао из постеље Никола Стефановић је већ 1916. године „са невероватном старачком енергијом одлазио у аустријски Генерални гуверман и тамо протествовао и свађао се с Аустријанцима тако жестоко, да је то било за дивљење”. Пише даље Стојимировић како је Стефановић, чим би неко био затворен ишао од инстанце до инстанце да моли и богоради, да прети и нтервенише... Заправо излазио је на улицу једино када би неког требало спасавати... (Беспрекорно чист није могао да иде без штапа, јер је дрхтао од старости.) Каже Стојимировић да је свет у њега гледао као у кнеза Иву од Семберије; да су застајали, скидали капе и благосиљали га... (Видим га данас као Боланог Дојчина који иде на свој последњи мегдан; утегнутог да му се не размину кости мимо кости...) „Тако је тај жилави човек спасао многе главе, као што је многе спасао интернације и затвора и одиграо завршну животну улогу на част свога имена”.⁹⁹

маларију!) Време проведено у унутрашњости Србије, без могућности за сазивање конзилијума и помоћи лекара специјалиста, Душан Стојимировић је максимално искористио. У Београд долази 1908. године и добија службу у Душевној болници; ту остаје пуне 24 године – до пензионисања 1932.. (Мада је радио до пред саму смрт 1955. године.)

99 Видети белешку бр. 94, стр. 84-85.

Одликован је овај обреновићевац на крају рата Карађорђевом звездом; лично му ју је Регент уручио на двору... Од 1915. до 1918. године није питао ко је радикал, а ко напредњак, него је сваком Србину био на помоћи из чисто патриотског схватања... Додаје Стојимировић да је Никола Стефановић био већи Србин, него многи који су се само голим речима разметали својим патриотизмом и аустрофобијом... (Ово Стојимировићево сведочанство првог реда, потврђује нам и Борисав Станковић у својим сећањима *Под окупацијом*.)

*
* *

Београд је издржао две аустро-угарске окупације. Прва је трајала од 3. до 15. децембра 1914. године, а друга је била од 7. октобра 1915. па све до ослобођења 1. новембра 1918. године. Указујем на две окупације, јер су после прве окупације – приликом повлачења – Аустријанци инфицирали бунаре... „Цела је Србија живела у паници од тифуса, већој него што је био и сам страх од Аустријанаца” – пише нам то један од највећих хероја у окупираном Београду, Душан Стојимировић. (Узгред, рођен је 1870. године, а умро је 1955.)

Колико је тада радио наш јунак? Месецима спава само 3-4 сата дневно: „А понекад сам био тако уморан, да сам мислио да ћу умрети чим заспим!” Рат га је затекао на месту управника Душевне болнице, а какав је био као управник сведочи и стање хигијене у њој, које је било такво да

епидемија тифуса у њу није продрла!¹⁰⁰

100 Пре него што кажемо нешто подробније о самој Душевној болници, цитираћу Душана Стојимировића о односу Срба према душевним болесницима: „У нашем народу не постоји оно сујеверно поштовање лудих као код Турака, али он није знао сиромашта ће с њиме да предузме. Вукао их је од врачаре до врачаре и од манастира до манастира, па их је често тек после свега доводио нама, да ми трљамо главу са њима кад родбина већ дигне руке од њих”. Тек после 1900. године наш свет је почео да гледа на њих рационалнијим очима. Даље пише Стојимировић да је богатији свет још увек водио своје пацијенте у Беч и Грац, „али и тамо није могло бити понуђено нешто више од онога што им је пружила београдска Душевна болница. Њој служи на част, да је тада била на апсолутно истој висини као ма која душевна болница у иностранству, а била је боље уређена, него све болнице сличнога типа на Балкану, па гдегде и у Европи. Сваки наш пацијент је имао, пре свега, три пута дневно одличну храну, обилату и разноврсну, а тежи физички болесници су добијали апсолутно све што је захтевао њихов организам. Болесници који су због својих болесних ђефова одбијали да узимају храну, храњени су вештачки. Сваки болесник је имао два ђебета и свој кревет. Рубља је било у изобиљу. Чистоћа је била беспрекорна. Ја све ово могу да кажем са руком на срцу, јер сам био у могућности да поређујем.

Ми смо своје болеснике класификовали као паралитичаре, паранојичаре, шизофреничаре, епилептичаре и особе са другим манијама, као што су нпр. меланхолија, па смо их према томе и обрађивали. Пазило се да болесник буде чуван, те да не нашкоди себи или другима, а у првом реду да не назебе или да на ма који други начин не нанесе повреде своје здрављу. Наравно, мушки и женски пацијенти су били строго одвојени, али су лакши болесници радили у башти, у кујни, у перионици итд. Најлакши болесници су били у сталној полуслободи у башти или у парку круга. Овај начин живота и рада је омогућавао да се у кући има и котларница-столарница, односно ковачница, да се чистоћа у свим одељењима одржава у примерном реду и да болничарски персонал не буде преоптерећен. Отуда се дешавало да неки наши старији, а безопасни пацијенти нису ни хтели

Наравно, уз надљудске напоре које улаже,¹⁰¹ свестан је Душан Стојимировић, да без стране помоћи, без помоћи у санитетском материјалу, не би савладали тифус. Али, свестан је, исто тако, и због чега им силе Велике антанте пружају

да се враћају својим кућама, јер им је код нас било боље него код куће. Пацијенти су могли до миле воље да читају, пишу, играју карата, домина и шаха, да саде цвеће или да разговарају. Свештеник им је сваке недеље држао службу, а ко је хтео, ишао је на њу и вршио је своје верске прописе, па је могао и да се причешћује. Болесници који су хтели да читају новине, могли су их редовно добити од својих, тако да су неки пратили и старне листове. Ко је хтео да свира, могао је имати виолину, флауту итд, али их није набављала држава него породица. Било је болесника, који су били од ванредне користи болничарима, јер су умели да помогну у свакој прилици, а један од њих је помагао чак и у просектури.”

101 „Морао сам да летим по Београду на све стране и да месецима спавам само по 3-4 часа дневно. Пошто ми је живот ионако стално висио о концу због бомбардовања, ја сам дигао руке од сваког рачуна и нисам скоро никоме, ни у вароши ни код куће наплаћивао визите. Никад у историји нас Срба ми нисмо били тако фамилијарни један према другоме као тада: сав народ је био једна породица или како сељаци веле глота! У мојој кући су не само чекаоница, него и басамци од улаза до другог спрата били увек пуни болесника или оних који су веровали да су добили тифус. О ручку је било увек по 5-6 лица која су се сама позвала за мој сто, а ти су људи сами доносили јагњад, прасце, рибе, вино итд, те се јело и пило као пред пропаст света. Ја нисам могао ни да се окупам, нити да се пресвучем без сведока. Људи су ме свлачили и облачили, бријали ме и умивали, замотавали ме у колима и лебдили око мене као око неког, малтене мага. Моји су прегледи и упутства били, наравно, кратки. Било је дана када сам морао да дођем у додир са стотином људи оболелих и самртно уплашених неком малом температуром, а било је и многобројних умирања пред мојим очима. То су били најнапорнији и најстрашнији тренуци мога живота”. Видети, *Казивања*, стр. 68-69.

помоћ: „Додуше, Велика антанта се тукла са Централним силама о колоније, о сировине, о пијаце, и о зоне интереса, дакле, о материјална блага, а Србија је у тој борби представљала једину светлу и чисту моралну тачку, па су велики сматрали да се она никако не сме упустити, јер би то умањило морални значај њихових ратних циљева.”

Одаје им, дакле, Стојимировић признање за помоћ у санитетском материјалу, али истиче и конкретне људе, Американца др Рајана – он ће се још појављивати у овом тексту – али и Француза др Гасту, кога су Цигани са Чубуре звали „кум Гасту”.

Пред други аустријску окупацију, која је почела 7/8 октобра 1915. године, Душан Стојимировић је једноставно био жртвован – барем се он тако осећао. Указом Министарства унутрашњих дела (Ниш, 14. септембар 1915. године) наређено му је да као управник две болнице (Опште и Душевне) остане у Београду, чак и ако се нареди евакуација Београда. Акт је потписао др Миодраг Јевремовић. (Но, оно што је интересантно: ускоро је Душану Стојимировићу као испомоћ додељен баш Миодраг Јевремовић.¹⁰² До осталог кадра

102 Та епизода заслужује да се истакне. „Сећам се, да сам једном, почетком 1916. године, видео на улици др Милорада Јевремовића у страшном стању. Вукао је некакав кофер и некуда хитао. Кад смо се поздравили рекао је да је заробљен у Врњцима и да је био лекар у неком логору, а да је сад добио наредбу да хита у Ашах, те жури на станицу. ’Милим те, Душане’, рекао ми је, ’јави мојој жени да си ме срео, да сам жив и здрав и да идем у логор. Нађи јој се на руци и – збогом’ Ја сам узео његов кофер и њега на своје чезе и одмах отишао др Lochbühlerу и рекао му, ко је др Јевремовић, да је човек у години нама и да је здравствено пропао.” Успео је на тај начин, Стојими-

долазио је сналазећи се на најразличитије начине.)

Душан Стојимировић је био хапшен, саслушаван, претили су му вешањем, долазили су и са налогом да га стрељају; гинули су људи тик поред њега; одбијао је послушност смелашћу једног Владана Ђорђевића; спасавао је људе попут Николе Стефановића; дочекао је и да чита некрологе о себи, јер наводно гине за време рата... А чувао га је случај комедијант.

Забележио је његов сестрић, Милан Јовановић Стојимировић да је почетком рата Душан Стојимировић био у тамници и да га је спасао др Рајан. Међутим, у *Казивањима*, Душан Стојимировић износи нешто другачију верзију. Јесте био хапшен и јесте га спасао др Рајан, али је све то прошло без тамнице... А ухапсила га је руља; полупијани војници... Тренуци када се о туђим животима не брине.

Кад већ помињемо руљу и пијане војнике, задржимо се на тренутку када др Рајан напушта Србију. Пре него што је напустио Србију др Рајан Душевној болници оставља храну и санитарски материјал – све је то било уредно примљено и заведено у књиге. Међутим, није др Рајан стигао ни до Холандије, а пијани мађарски војници су све то разграбили...

Али, унесимо мало реда у ову нашу причу. Почетак рата Душан Стојимировић дочекао је као в. д. Управник

вић да га, као лекара, задржи код себе у Душевној болници. Видети белешку бр. 94, стр. 95. (Узгред, своја сећања Душан Стојимировић казује у позним годинама свог живота. Др Јевремовић је на једном месту Миодраг, а на другом Милорад! Провера у *Српском биографском речнику* отвара могућност да је у питању Милан П. Јевремовић! Видети, СБР, књ. IV, И – Ка, Нови Сад, 2009, стр. 331).

Опште болнице (наишао сам на податак да је седам мањих болница чинило Општу болницу) и био је управник Душевне болнице. Заправо, готово једини лекар који је остао био је Душан Стојимировић.

Аустријанци су на мало чудан начин преузели Општу болницу! Одмах је убијен портир Филип, јер су му дрхтале руке и није могао да нађе одговарајући кључ. Сами, пак, аустријски лекари били су љубазни према Стојимировићу, јер је био бечки ђак. Неприлике је имао са немачким лекарима, који су му наредили да исели Душевну болницу. Одбио је да изврши то наређење. Посредовањем аустријских лекара Душевна болница је остала на своме месту. На челу те болнице, као управник, све време Првог светског рата, налазио се Душан Стојимировић.

Колико је тачно било болесника не знам. Сам Душан Стојимировић помиње пет-шест стотина; Милан Јовановић Стојимировић, који је Први светски рат провео уз ујака, у једном тексту помиње петсто, а у другом четирсто болесника. Но, знамо ко су били најпознатији болесници. Најпре, Петар Кочић, пажен као национална светиња, негован и чуван, мажен и нуђен...¹⁰³ Био је ту и песник антологијске песме

103 „Гледали смо да никад не оскудева у дувану, хартији за писање, лектири, храни, сухоти, топлоти, милошти, чистоти, пажњи. У оним тешким данима интимног патриотизма, скривеног и пригушеног, човек је тражио начина да изрази свеја осећања. И ми у тој тежњи створисмо од П. Кочића једну лепу, малу, скривену националну светињу, ако се то може рећи а да ипак не буде баналан”, пише у тексту „Последњи дани Петра Кочића” (стр. 563-574), Милан Јовановић Стојимировић у књизи *Силуете старог Београда* (видети белешку бр. 97).

„Последњи самртник”, Душан Срезојевић, који је куцнув у узвишено звоно, тражио универзалну загонетку ствари... (И истовремено смишљао машину која ће укинути количину зла у свету!) Био је у тој болници – истина не као болесник – Милан Јовановић Стојимировић, који се учио родољубљу баш од Петра Кочића.

Била је то једина слободна територија у Србији током тих ратних година. И на тој територији крили су се многи бежећи од интернације, од хапшења... Понекад их је буквално крао (на носилима) Душан Стојимировић – тако је дошао до апотекара. А понекад их је купио из избегличке колоне. Тако је спасао народног посланика Живојина С. Тајсића, који је био у избегличкој колони у којој су Аустријанци хранили заробљенике клиповима кукуруза које су пред њих бацали... Једноставно, окупатори су избегавали Душевну болницу и у њој су – они који су се крили – били колико-толико безбедни...

Болнички парк је преуређен у башту – требало је хранити, одевати, грејати све те људе. Рекао сам већ да тифуса није било у болници. (Аустријанци су редовно снабдевали болницу, али недовољно!)

Душан Стојимировић се венчао са болницом – тамо је и спавао. Наравно да није био сам: имао је неколико помоћника. Природно, највећу одговорност сносио је он сам. Почевши од тога да је када је у Општој болници нека болничарка крила свог љубавника и неколико комита, био саслушаван лично од Косте Хермана, бившег уредника сарајевске *Наде*, па до тога да у Душевну болницу долазе са налогом за стрељање – јер

се, наводно, из те болнице откривају аустријски положаји. (А само је била истакнута застава Црвеног крста.)

Једноставно, током читавог рата Душан Стојимировић био је изложен опасности. Прича о томе како је замало погинуо је посебно занимљива. Наиме, док је ишао у посету болесницима у граду, испред његовог фијакера пала је бомба. Кочијаш је рањен, а оба коња су страдала. Иако је био само контузован, вест о његовој смрти прострујала је Србијом. У Нишу су се појавили некролози, а у Јагодини и Крушевцу давани су парастоси. Ожалошћени свет, са свећама у рукама, испунио је његов дом... Чудили су се многи, из унутрашњости Србије, када су после рата угледали живог Душана Стојимировића...

Знали су Аустријанци шта све ради Душан Стојимировић, чак су му и отворено претили вешањем (омастиће конопац), али се увек извлачио.

Извукао се чак и када је одбио да иде на парастос аустријском цару Фрањи Јосифу. Рекао им је да он има свога суверена, а да смо ми сада у рату... Био је близу смрти и када је онај који је седео до њега погинуо...

Дочекао је и крај рата. „Кад се видело да наши надиру и да Аустријанци морају да напусте Београд, мене су аустријске власти позвале да ми предаду београдске болнице. Та је формалност извршена изненада и на веома велику брзину. Ја сам видео постеље без постељине и без ћебади, празне магацине и пустош, али нисам могао ништа да кажем. Негде су биле однесене и покрадене и сијалице и медикаменти, да о инструментима и не говорим. А све је то зате-

чено пуно и чисто, а остављено празно и загађено! Лекари, који су ми предавали болнице и сами су црвенели од стиди и срама”.¹⁰⁴

Али, није ту крај бригама о човеку. Бележи даље Душан Стојимировић како су многи Југословени, бивши аустријски официри, хтели да остану у Београду под његовом заштитом... „Више таквих људи ја сам на сопствени ризик узео на своју душу, дајући савете и другим грађанима да поступе слично”¹⁰⁵. Код своје куће је крио др Ризмонда из Сплита, поручника и хрватског писца Владимира Шифера, затим Словенца, професора Хелиодора Храњеца... Дао им је своје цивилно одело, хранио их 3-4 дана док нису дошли наши и док нису могли да добију уредне легитимације...

За крај сам оставио мали, приватан рат, ако тако може да се каже, између Душана Стојимировића и бечког професора Нотнагела... Приметио је професор Нотнагел нашег јунака још док је овај био студент. И није ту било никаквих проблема. Захваљујући и Нотнагелу, који је предавао интерну медицину, одређена је Стојимировићева судбина... Нешто друго је у питању. Наиме, присуствовао је Душан Стојимировић сцени у којој Нотнагел не жели да држи предавање, јер су у амфитеатру (дворани, како каже Стојимировић) биле и студенткиње! По Нотнагелу, женама није место на медицини... И ту Нотнагел није попустио! А управо га се за време Првог светског рата сетио Душан Стојимировић и показао колико професор Нотнагел дубоко није био у праву! Проговорио је и

104 Видети белешку број 94, стр. 96.

105 Исто, стр. 96.

о женама лекарима које су биле хероји за време Првог светског рата...(Али, то је већ тема једног новог текста.)

Једна од тих жена-хероја, Славка Михајловић, оставила нам је сведочанство о јуначком држању Душана Стојимировића...¹⁰⁶ Та епизода из 1914. године – из времена које претходи првој окупацији Београда – када метак разбија чинију из које је требало да узму храну, још један је пример како је случај комедијант бринуо о нашем јунаку.

Тај метак, који смо оставили за крај овог текста, био је први метак који је промашио Душана Стојимировића у Београду. На срећу Београда и на срећу Душана Стојимировића, није то био последњи метак који га је промашио...

106 У књизи, коју потписује група аутора, *Облаци над Београдом*, Београд, 1955, Славка Михајловић истиче прибраност и смиреност, као и јуначко држање Душана Стојимировића.

КЊИЖЕВНИ КЊИЖЕВНИ ЈУГ

Већ несрећним насловом – понављањем једне исте речи – отворио сам читав овај текст: покушавам да одбраним књижевност у *Књижевном Југу*. И одмах шаљем читаоца у фусноту!¹⁰⁷

Ако се погледају поезија и проза у *Књижевном Југу*, видеће се да ту заједно живе и предратни и „послератни”; да су ту заједно и један Анте Тресић Павичић и Виктор Цар Емин; Алекса Шантић и Милан Савић; али и један Улдерико Донадини, те Љубомир Мицић и Милош Црњански, на пример. За све њих има места у истом књижевном часопису у последњој години Првог светског рата и првој години мира... Али, ако се погледа књижевна критика, видеће се једна *бескомпромисност*: ту као да нема места за све!

107 Реченица која ће умногоме одредити овај текст је из пера Ненада Љубинковића: „Као политички часопис коме [?] је књижевност била само средство за борбу – *Књижевни Југ* има, по мом дубоком уверењу, превасходно политички значај и мора се у целини и посматрати као политичка појава” („*Књижевни Југ, 1918-1919*”, *Књижевна историја*, 1969, бр. 6, стр. 371-392.) Ако је Ненад Љубинковић у једној реченици три пута поменуо исту реч – ето оправдања и за мој наслов! А пре тога је написао: „То је ревија за политичка питања која се исказује путем књижевности”.

Мени се чини да је овде политика, односно политички концепт југословенства, заправо у служби књижевности: јер, Срби, Хрвати и Словенци, као књижевници, излазе једни пред друге, са најбољим – што у том тренутку – имају! А то је оштро и бескомпромисно контролисала књижевна критика. Ту није било повластица.

Боју књижевном у *Књижевном Југу*, заправо, даје књижевна критика.

Ето, не браним књижевност *Књижевног Југа* приповеткама Исидоре Секулић, Андрићевим „Ђерзелезом” или *Ex Pontom*, нити „Апотеозом” Милоша Црњанског, сећањима Светозара Ћоровића, или пак песмама Тина Ујевића и Анице Савић, већ књижевност браним књижевном критиком; ставом и односом према књижевним делима!

Уистину необична одбрана, која ће се можда и „свесно” пребацити на терен одбране „послератних” – онако како је те послератне видео Милош Црњански.

*
* *

А све почиње у Загребу – у Болници милосрдних сестара. (Забележио је Црњански у својим литерарним сећањима да је Загреб, после Крфа, у годинама Великог рата, најважнији српски књижевни град.)¹⁰⁸ У другој смо половини 1917. године – у Загребу рата као ни да нема. Милан Кашанин је оставио прецизну, истина једним делом и накнадну слику о Загребу, који је тада прибежиште југословенски оријентисаних интелектуалаца... Од Загреба су била далеко сва ратишта и у њему се живело мирно „да не кажем идилично”. Универзитет је радио, средње школе такође, у позоришту су давале представе, књиге се објављују, излазе часописи и дневни

108 Милош Црњански, „Послератна књижевност”, *Летопис Матице српске*, 1929, 320, стр. 193-205 и 344-359.

листови. Штампариије раде – што је важно за ову причу. По-нављам Кашанинову тврдњу, живело се као да рата и нема.¹⁰⁹ (Без жеље да рушим ту идиличну слику, подсетићу само на оно што је о Црњанском рекла Светлана Велмар Јанковић; нешто као да га у сећањима метак не може погодити.¹¹⁰ Милан Кашанин док нуди идиличну слику више није војни бегунац; не мора да оперише здраво слепо црево да би остао у болници, и не мора да размишља о томе код кога ће преноћи-ти после говора на прослави јубилеја Петра Прерадовић, не би ли избегао хапшење... Мада у прилог животу у Загребу иде и тврдња Милана Кашанина – кад му измакне Пешта – да му је живот у Загребу леп).¹¹¹

У Болници милосрдних сестара налазили су се тада Иво Војновић (као највиђенији књижевник тада), Владимир Ћоровић, Иво Андрић и Нико Бартуловић, а придружио им се и поменути Милан Кашанин. Тек, током лета 1917. године „родила” се идеја о покретању југословенског књижевног гласила. (Чак је, ако је веровати писмима Милана Кашанина, први број требало да се појави почетком новембра.) Но, први број се појавио 1. јануара 1918. године.

109 У рукама имам 6. књигу *Изабраних дела Милана Кашанина, Сусрети и писма. Пронађене ствари. Мисли*. Београд 2004, а текст „Петар Коњовић” је на стр. 117-137.

110 Светлана Велмар Јанковић у тексту „Коментар уз ’Коментаре’ Милоша Црњанског”, *Итака*, нулти број, 1995. године, пише о сигурности коју Црњански осећа у сећању.

111 Видети: Милан Кашанин Светислав Марић, *Преписка двојице младића* (приредио: Предраг Вукадиновић), Нови Сад, 1991, и Миливој Ненин, *Ситне књиге*, Нови Сад, 2007, поглавље: „Писма Милана Кашанина Тихомиру Остојићу”, стр.147-164.

Питање на које ћемо најпре понудити одговор јесте: ко уређује *Књижевни Југ*? По ономе што пише у часопису, односно ревији (како су је сами називали), прву књигу уређују: Нико Бартуловић, Владимир Ћоровић, Иво Андрић и Бранко Машић, а за уметнички део задужен је Томислав Кризман. На крају сваке свеске (све до краја 1919. године) као „власник и одговорни уредник” помиње се Бранко Машић.

У другој књизи нема имена Томислава Кризмана, али је уредништво појачано: придодат је Словенац, Антон Новачан, као уредник.

Трећа књига има идентичан уреднички састав као и друга; а четврта књига је мало другачија – уместо Владимира Ћоровића (који је после смрти рођеног брата, Светозара, напустио Загреб), уредник је Милош Црњански, који је тада у Београду и који се отуда води као спољашњи члан редакције.¹¹²

112 Нико Бартуловић је рођен 1890, Бранко Машић 1887, Владимир Ћоровић 1885, Иво Андрић 1892, Антон Новачан 1887, а Милош Црњански 1893. године. Међутим, ови млади људи су већ имали биографије пустолова. У затвору су били Ћоровић, Бартуловић, Андрић, Новачан; Машић је за време Балканских ратова био ратни дописник загребачког *Обзора*, касније је насилно регрутован у аустроугарску војску и служио као музичар; у рату је био Црњански. Међутим, оно што је интересантно, сви ови млади људи су били везани за Србију и Београд – чак и Антон Новачан живи једно време у Београду. О Бартуловићу, Андрићу, Ћоровићу и Црњанском нема потребе ни говорити... Много је занимљивије где је ко од њих завршио живот. Бранко Машић 1961. умире у Чикагу, Антон Новачан 1951. у Аргентини, Бартуловић је убијен 1945. на путу од Обровца у Топуско. Владимир Ћоровић је погинуо 1941. у авионској несрећи на путу за Египат. Једино су Црњански (1977.) и Андрић (1975.) зав-

Сада нам остаје потрага за главним уредником.

Југословенски књижевни лексикон (друго, допуњено издање, из 1984. године)¹¹³ о главном уреднику *Књижевног Југа* ни не размишља, а чак не помиње ни име одговорног уредника – што је само уредништво, рекли смо то већ, редовно чинило на крају сваке свеске.

Књига *Српска књижевна периодика 1768-1941 попис и други прилози*, Београд, 1984, коју потписује група аутора, као главног уредника помиње Нику Бартуловића. (Узгред, иста књига као уреднике не помиње Антона Новачана и Милоша Црњанског.)¹¹⁴

Занимљиво је како редакцију види Ненад Љубинковић, који је имао увид у рукописну оставштину Владимира Ћоровића.¹¹⁵ Пописује састав редакције, који је „формално предвођен” Бранком Машићем, а подвлачи да програм у име групе „истиче” Нико Бартуловић. Међутим, у фусноти Ненад Љубинковић прецизно бележи да је Нико Бартуловић

ршили живот у Београду. Чему читава ова прича о Србији и Београду? Па, Бранко Машић је желео да *Књижевни Југ* пребаци у Београд (ту је Црњански требало да одигра важну улогу), међутим, сви чланови редакције одлазе за Београд, а једино *Књижевни Југ* и Бранко Машић, предатни становник Београда, остају у Загребу.

113 *Југословенски књижевни лексикон*, друго допуњено издање, Нови Сад 1984. Редакција: Живојин Бошков, Живан Милисавац, Бошко Новаковић и Драгиша Живковић. А као уредник је издвојен Живан Милисавац.

114 Књигу потписују: Драгиша Витошевић, Ђорђије Вуковић, Видосава Голубовић, Силвија Ђурић, Станка Костић, Миодраг Матицки, Александар Петров и Гојко Тешић.

115 Видети напомену број 107.

„бивши стварни уредник ове ревије”... (Било би лепо, смештам ово у заграду, као у фусноту, да и основни текст и фусноте пише исти човек!)

Наравно, јесте Нико Бартуловић био главни уредник *Књижевног Југа* – могли бисмо наводити ситне успутне аргументе у прилог тој тврдњи; међутим, довољно је, чини нам се, то што је Нико Бартуловић 1929. године – у тренутку док су сви чланови редакције живи – за себе рекао да је био главни уредник!

А Ник у Бартуловића, на то да сам за себе напише да је био главни уредник, као да је прозвао Милош Црњански – најмлађи и најнеутицајнији члан редакције *Књижевног Југа*. (Био је најмлађи и по годинама и по стажу у редакцији; а једино он и Антон Новачан нису на повлашћеном месту, тј. не пишу уводни чланак за *Књижевни Југ*! Коначно, Милош Црњански је једини члан редакције о коме се у том истом *Књижевном Југу* пише неповољно!¹¹⁶ Али не смемо заборавити ни то да је Црњански тада у Београду као спољашњи члан редакције).

116 У четвртој књизи, у двоброју 4-5, од 1. септембра 1919, у време док је Црњански уредник, Бранко Машић у тексту „Поводом једне књиге”, исписује неколико оштрих реченица о Црњанском. „Милош Црњански свакако је најрадинији и најталентованији од њих, [помиње га уз Боривоја Јевтића и Момчила Милошевића] али је одвише без искуства а да садање прилике не би рђаво утицале на њега. Нарочито у последње време нагао је, поводљив, алкав преко сваке мере и прелази у манир који нас подсећа на фриволну прозу Лазе Костића”.

Узгред, Лаза Костић је један од ретких српских писаца, који није жив, а да је присутан у *Књижевном Југу*. (Наравно, највише захваљујући Милану Савићу.)

У својим „литерарним сећањима” из 1929. године под насловом „Послератна књижевност”, Црњански најпре тражи „послератно” (читај: литерарно вредно), успут се сећајући и *Књижевног Југа*.¹¹⁷ У поглављу „Време рата”, Црњански помиње три тачке наше литературе: Крф, Загреб и Љубљану. Пошто о Крфу и Љубљани не може да пише, окренуо се „послератном” за време рата у Загребу. Најпре истиче *Савременик*, који припада хрватској књижевности, али је нехотице био и јужнословенски. (Већ треће године рата, тражи сарадњу и србијанских писаца.)

„Године 1917 почео је и *Књижевни Југ*, који је можда још значајнији за разлоге развитка послератне наше књижевности”. (Наравно, Црњански греша кад помиње 1917. годину – *Књижевни Југ* почиње да излази 1. јануара 1918. године.) Каже даље да је *Књижевни Југ* „био нов, нових намера и у књижевном смислу” и додаје да је *Књижевни Југ* био национално осетљив. Доживљава Црњански *Књижевни Југ* као „наследни аманет Скерлићев” и истиче да је био књижевно практичан лист за оно бурно време. При том истиче да је „редакцијски далеко живљи од *Савременика*”. (Можемо додати, овако у загради, да је *Књижевни југ*, по речима Милана Кашанина, био више читан од *Савременика*.)¹¹⁸

И као да Црњански креће у потрагу за главним уредником – као кључном личношћу редакције. Од људи који

117 Видети белешку број 108.

118 Милан Кашанин пише Тихомиру Остојићу: „Осим за *Савременик*, одсад ћу радити мање приказе и за *Књижевни Југ*, који се више чита”. Видети напомену број 111, стр. 153.

су везани за редакцију прво помиње Иву Војновића.¹¹⁹ „Личност конте Ива, маколико поштована, била је само декор”. (Узгред, Иво Војновић јесте био први сарадник *Књижевног Југа*, али не би требало заборавити да Црњански тражи „послератно”.) Владимира Ћоровића Црњански доживљава као првог саветодавца, а помиње да је власник листа био Бранко Машић, предратни новинар, који је добро познавао Београд и који је и сам био књижевник. Не зна Црњански колико је Бранко Машић „утицао на књижевне идеје и намере листа”. Књижевне идеје носе, по Црњанском, највише Нико Бартуловић и Иво Андрић. (Узгред, очито би овде требало забележити оно што Црњански не зна – или, пак, превиђа. Андрић је ради лечења одсутан из Загребa у два наврата: од почетка марта до средине јуна 1918. и од априла до августа 1919. године. А то би био исувише велик „распуст” за уредника гласила, које је требало да се појављује два пута месечно).

Исто тако, у *Летопису Матице српске*, после Црњанског, огласио се и Нико Бартуловић.¹²⁰ Као да одговара на

119 О љубав Ива Војновића као да су се сви отимали. Кашанин каже да је желео да буде Војновићев Екерман. Сам Иво Андрић у сећањима на Војновића (видети: „Једно сећање на Ива Војновића”, *Дубровник*, бр. 7, септембар 1929, стр. 224) каже да је Војновић највише волео Нику Бартуловића. Међутим, Војновићеви дневници нам откривају да је Конте био слаб управо према Андрићу. (Видети: „Из болничког дневника Ива Војновића”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 2003, стр. 91-148 – ту је обухваћен период од 15. септембра до 31. децембра 1918.)

120 Нико Бартуловић, „Проблем југословенског књижевног часописа” – у поднаслову: „Поводом сећања на *Књижевни Југ*”, *Летопис Матице српске*, 1929, 103, 322, св. 1, стр. 33-42.

питање Милоша Црњанског ко је био главни уредник *Књижевног Југа*. Али је искористио прилику и да проговори о судбини *Књижевног Југа*. Каже да се мало која ревија родила под тако тешким околностима као *Књижевни Југ*. И он, као и Кашанин, истиче Болницу милосрдних сестара, која је била пуна „прогоњених омладинаца, политичара и књижевника”.¹²¹

Идеја о покретању заједничког југословенског књижевног часописа зачала се још пре рата (1913) у једној словеначкој ревији, а ту Бартуловићеву идеју оберучке је прихватио Бранко Машић. („Машић је идеју прихватио не само са заносом, него и спремношћу да је материјално оствари”).

Административни део обављао је сам Бранко Машић, а Нико Бартуловић је спремао редакцију. Са Андрићем је провео готово годину дана у истој ћелији, а Андрић је од пре познавао Владимира Ћоровића. „Тако нас везиваху у исти мах књижевност, заједничко страдање, национална идеологија и срдечно пријатељство”. И даље: „Никада сложније и агилније редакције. Без и једног спора, без и једне интриге”. Нико Бартуловић, човек са мора, сам почетак излагања ревије 1. јануара 1918. године појачава сликом из завичаја: „па се бацили на пучину”.¹²²

121 Лекари Болнице милосрдних сестара испољили су невиђену храброст!

122 Али као да ништа не може да прође без неке пеге. Милан Кашанин у писму Светиславу Марићу, помало загонентно, пише: „Покретач *Књижевног југа* је Нико Бартуловић, Далматинац. Његов поступак како је покренуо лист не свиђа ми се. Ја сам од оних првих десет који су још летос знали за покретање тог листа, јер је он био са мном заједно у болници, кад се вратио из затвора”. Упућујем

Одзив публике је био изванредан. Први број је штампан у 4000 примерака, а други је већ био у тиражу од 5000 примерака. Разлог те читаности, по Бартуловићу, био је „националан, али исто толико и литераран”. (Узгред, *Југ* је био кратица од Југославија; отуда ово *Југ* пишемо великим почетним словом, у страху да се не огрешимо о ту идеју младих људи.)

Говори Бартуловић и о ћирилици. „Сама књига штампана ћирилицом била је у многим случајевима разлог за вешала. *Књижевни Југ* ју је увео – баш у пркос!” (Опет узгред, коначни програм *Књижевног Југа* био је Скерлићев програм – латиница и екавштина, међутим у ратним околностима прогоњена ћирилица је значила и прогоњену нацију и зато је истичу.)

Скреће Бартуловић пажњу и на тешкоће на које су наилазили. Поред материјалних тешкоћа (иза њих не стоји нико – морали су све да набаве сами: од пристојних капута па до пера и столице), ту су и политичке тешкоће. Власт их све време има на оку. Прети им и изгон из Загреба. Узгред, говори то Владимир Ћоровић у интервјуу за *Идеје*: њихову редакцију су у шали називали – Редакција код четири војна бегунца.¹²³

Уз причу о почетку *Књижевног Југа* нужно је рећи и неколико речи о гашењу... И опет се спорим са Ненадом Љубинковићем. Записао је: „У првој години мира испољио је

читаоце на фусноту бр. 111.

123 Видети: „Академик др Влада Ћоровић говори читаоцима *Идеја*”, *Идеје*, бр. 11, од 17. јануара 1935, стр. 2. (Узгред, уместо броја 11 на првом листу *Идеја* грешком пише да је у питању бр. 12.)

идејну немоћ да преживи крај рата”. А разлог је више него очигледан и реченица коју ћу написати уистину није патриотска. Јер није реч о слабљењу или јачању југословенске (или било које) идеје, већ је у питању проста чињеница да пошта Аустроугарске монархије боље функционише у последњој години рата, него пошта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првој години мира. И томе се нема шта додати: сем податка да је дуг остао Бранку Машићу!¹²⁴

124 Владимир Машић, рођени брат Бранка Машића, у кратком тексту „Оснивање *Књижевног Југа*” (*Задарска ревија*, год. XIV, липањ 1965, бр. 3, стр. 230-231) доноси прецизне податке о броју претплатника – 3617. Конкурентски *Савременик* у том тренутку није имао више од хиљаду претплатника. Оно што је занимљиво је да су се на *Књижевни Југ* „претплаћивали и многи католички свећеници и богословије”, а „пада у очи велик број муслимана међу претплатницима”. (Сачувао је Владимир Машић књижицу с именима претплатника – међутим, домаћица куће је листове до 1570 претплатника, искористила за потпалу ватре!)

Претплата је покривала трошкове штампе и администрације, а приход од књига је представљао чисту добит. Помиње и књиге које су штампали: Војновићев *Imperatrix*, Андрићев *Ex Ponto*, Шантићеве песме и аутобиографију Влаха Буковца. (Но, не би требало заборавити и оне књижице које помиње Нико Бартуловић: роман *Без среће* [Пре среће, М. Н.] Милице Јанковић, па *Календар Књижевног Југа* као и *Алманах Књижевног Југа*. Но, помиње Бартуловић и *Наш мали речник за разумевање словеначких прилога*, који је управо разграбљен! А издали су и *Абецедарке* за учење ћирилице.) И исписује оптужујућу реченицу Владимир Машић на крају текста. Дуг од 100 000 круна пао је на „слаба леђа мог пок. брата Бранка, који је фунгирао као власник, док су остали чланови редакције, одлично се плаширали у новој држави на високим положајима, брзо заборавили на боемско доба и заједничко оскудевање за вријеме рата”.

Но, пропустили смо кључну ствар: пошта нове државе је буквално прогутала 10 000 примерака *Календара Књижевног Југа!*

Вратићемо се још Бартуловићу, а сада ћемо се задржати на редовности излагања *Књижевног Југа*.

Очекивати да *Књижевни Југ* излази редовно – два пута месечно – попут *Српског књижевног гласника* пре рата, на пример – у последњој години рата и првој години мира – илузорно је. При том очекивати да излази у оном облику у којем је припремљен за штампу, још је наивније. Наиме, нити се тада зна да је 1918. година последња година рата, нити цензори седе скрштених руку. У сваком случају нова идеја југословенства укључивала је у јужнословенску заједницу и Србију – а не само јужне Словене у оквиру Аустроугарске. (О томе више пише Ненад Љубинковић несрећно читајући *Књижевни Југ* као политичку ревију.)

У првој књизи, која обухвата прву половину 1918. године имамо следеће двоброје: 2 и 4; (на крају тог двоброја уредништво се извињава „господи читаоцима” – у питању је штрајк штампарских радника); 8 и 9, потом 10 и 11 – са укупно 472 стране.

У другој књизи, која обухвата другу половину 1918. године, имамо један двоброј (1-2) и један троброј (10-12). Укупно 448 страница.

Трећа књига има 536 страна, и једнако се мучи са редовним излагањем. Сада смо у 1919, првој години мира, а ова књига обухвата период од 1. јануара до 16. јуна. Имамо следеће двоброје: 2-3, 9-10 и 11-12.

Ни четврта књига, која обухвата другу половину 1919. године није била боље среће са уредношћу излагања. Двоброји су: 2-3, 4-5, и онда 1. децембра бројеви од 19 до 24

(а заправо 7-12) – шест бројева у једној свесци. Та, четврта, књига имала је само два редовна броја: први и шести. *Књижевни Југ* се тада појавио на укупно 380 страна.

Штампањ је, то смо већ рекли, латиницом и ћирилицом, и поред језика Срба и Хрвата, и на словеначком језику. Укрштали су се српски писци са латиницом и хрватски са ћирилицом. (Не увек и не доследно, али Шантића, на пример, штампају латиницом, а Крлежу ћирилицом.) Узгред, понављамо то још једном, ћирилица је тада на територији Аустроугарске била забрањена и отуда се – иако се уредништво *Књижевног Југа* залаже за латиницу – *Књижевни Југ* штампа и ћирилицом. Лепо је Нико Бартуловић подвукао тај вид протеста.

Дакле, тај покушај да се ревија редовно појављује био је осуђен на неуспех. Али и те две године излагања су подвиг. И то подвиг младих људи.

То што је било више бројева у једној свесци довело је до тога да има мање уводних чланака.¹²⁵ А те уводне чланке потписују најчешће уредници – мада ово „најчешће” открива да нису само уредници писали уводнике. Први уводни текст – „Задаци времена” – потписује Нико Бартуловић. Неколико Бартуловићевих непретенциозних реченица прецизно описују и тадашњи тренутак и будуће задатке: „Ако упознамо једне с другима, популаризирамо словенске писце међу Хрватима и Србима и обратно; ако привикнемо нашу публику да заиста гледа на нашу књижевност као једну: – све ће то

125 Нека овде „уводник” буде схваћен као текст који се налази на почетку сваког броја. Мада, јасно је, није сваки текст, који је на почетку, писан као уводник! Али, то што је на првом месту већ има своју специфичну тежину.

бити велико дјело”. Задатак је јасан, а открива нам Бартуловић и оно што непријатељи нису знали – а то је велико међусобно непознавање Срба, Хрвата и Словенаца. „Јер срећа да непријатељи нијесу упућени у наше прилике, а да не, – како би сјајан аргумент имали проти нашем народном јединству, кад би показивали Европи, да је Цанкар Загребу туђи од Рода-Роде, те да се још увијек идеја југословенске ревије, код нас држи утопијом”.

Све то Бартуловић исписује само као „потницај”, никако као програм или обећање...

У другом броју уводник пише Иво Војновић, потом је писац уводника Владимир Ћоровић; ту је и Васа Стајић (под псеудонимом: „заточеник”)... Као уводник појављује се и песма Алексе Шантића (штампана латиницом); па се опет као писац уводника појављује Нико Бартуловић. Расправљајући о културном јединству и Словенцима, исписује реченицу, која уистину припада политици: „Данас, нико компетентан, нико ко заиста трезно, праведно и искрено југословенски мисли, нити тражи нити сме да тражи од Словенаца никакве жртве, коју не би у исти час од себе тражио”.

Ређаће се даље као уводничари: Антон Лобода, Адолф Черни и Јурај Деметровић. Потписиваће уводне текстове и Тугомир Алауповић, Владимир Ћоровић, Ватрослав Јагић; ту је и Бранко Машић, потом Иво Андрић, па Васа Стајић, па опет Нико Бартуловић, па Анте Хикец и опет Бартуловић... И да се не задржавамо више на простом ређању имена уводничара, поменимо још само четири уводна текста: Нико Бартуловић пише дуг текст о Ивану Цанкару; Исидора Секулић

пише један од својих најлепших текстова „На гроб Светозару Ћоровићу”; Милица Јанковић пише о Јовану Скерлићу поводом пет година од његове смрти; а Иво Андрић ће се још једном наћи као уводничар: пише текст о Волту Витмену поводом сто година од Витменове смрти...

Дакле, понављамо, од уредника нема Антона Новачана и нема Милоша Црњанског на почетку часописа. А у уводним чланцима политике једва да има – а тражење културног јединства не може се читати у кључу политике, јер нас то никуда не би одвело.

Али, о животу једног часописа понекад нам више говоре белешке на крају сваког броја неголи уводни чланци. У белешкама се налази оно ситно, привидно споредно, неважно, оно што се оставља за крај... Оно што се штампа ситнијим словима...¹²⁶

Забележена је, на пример, прослава Ива Војновића; свечана представа, прослов, народни дар. „Прослава Војновићева била је уједно и величанствена манифестација наше народне мисли”. Помињу се и приватни јубилеји, који су прошли незапажено: Анте Тресић Павичић је славио педесет година; а Владимир Назор слави двадесет и пет година стварања, а Миховил Николић двадесет година.

Но, интересантно је и да ће се забележити активност Пролетњег салона. У питању је Друштво младих уметника – оно што ће у Београду, после Првог светског рата, бити Група уметника.

126 Не бележим прецизне библиографске податке о томе где се која белешка појавила. Читам часопис редом и тражим важне и занимљиве белешке – уз понеку пикантну... (Грех на моју душу.)

Од Уредништва имамо информацију да су се српски писци у великом броју одазвали, а „др Владимир Ћоровић ступио је у нашу редакцију да води бригу о српским прилозима”. Словеначки писци су обећали сарадњу, али њихови прилози још нису стигли – бригу о тој сарадњи преузео је др Ј. А. Глонар.¹²⁷ А ту је и белешка да ћирилица није могла да буде заступљена као латиница, јер тискара нема толико ћирилице на располагању...

И у следећим бројевима белешке уносе живост у часопис: бележе се прославе, прате се активности Пролетњег салона; извештава се о књигама које су у штампи... Уредиштво се извињава читаоцима што се лист није појавио на време – у питању је штрајк у штампарији... Бележе се, библиографски, и нове књиге...

Од двоброја 3 и 4 почињу да се приказују часописи и књиге у овој рубрици. Приказан је, на пример, књижевни лист *Изложба*, који уређује М. Петровић, а који излази у Вршцу... Цитираћу само једну реченицу: „Занимљив само по датуму своје појаве, лист значи један огроман назадак према нашој књижевности 1914. године, где су обични новинарски подписци имали више и лепшег књижевног схватања и где су сви покрајински листови стали несравњиво изнад најбољег што је дато у огледном првом броју овог часописа”.¹²⁸

127 У питању је био др Жожа Глонар (1885-1946), историчар књижевности, преводилац, лексикограф, али, што је интересантно, и „писац вехементних књижевних критика”. Био је сарадник *Књижевног Југа*, али је бригу о сарадњи словеначких писаца преузео Антон Новачан.

128 Као што видимо примедба се односи само на „књижевна схва-

Лепа је и вест да су уредници текст Симе Матавуља „Женске главе у Горском вијенцу” добили од Милана Савића. (Узгред, одлазак у прошлост – најчешће из пера Милана Савића и Светозара Ћоровића, уистину делује као освежење.)

И опет вест о штрајку штампарских радника!

Али, доносе се и вести о цензури. „Прву књигу наших едиција *Imperatrix* од Ива Војновића за сада не можемо издати, јер ју је запленила цензура”. Драгоцени су и планови које *Књижевни Југ* најављује: припремају песме Алексе Шантића (штампане и нештампане); затим *Зидање Скадра*, драму од Мирка Королије; студије и есеје Владимира Ћоровића; *Побратимске дарове* и драмску причу Ђуре Димовића; *Погреб Лазара Шкорића* – роман Бранка Машића; збирку приповедака Нике Бартуловића; песме Иве Андрића.

У Белешкама имамо и књижевну критику у неколико редака. О песмама Стијепе Орлова из Вршца, непотписани аутор пише: „Једна збирка рђавих почетничких стихова,

тања”, за разлику од примедби *Гласа СХС*, који *Изложбу* нападају, јер је штампана ћирилицом, те што је, по њима, искључиво српски лист... Више о *Изложби* у зборнику *Банатска периодика XIX и XX века*, Београд 1995. (Адријана Марчетић, „Вршачка Изложба (1918), стр. 197-200.) Кад већ помињем *Глас СХС* уз *Књижевни Југ*: док у писмима пише о Књижевном Југу, Кашанин каже да се оснива „нов књижевни лист”, а кад се покреће *Глас Словенаца, Хрвата и Срба* бележи да се оснива „велики политички лист”. То се на примеру приказа вршачке *Изложбе* јасно види. (Отуда би у, иначе вредан, текст о *Изложби* требало унети малу корекцију: напади *Књижевног Југа* нису били „слично интонирани” као напади *Гласа СХС*.)

Узгред, и *Књижевни Југ* је био нападан. Нападе *Савременика* смирено су одбијали, а упорне нападе загребачког *Јуриша*, прецизније Антуна Бранка Шимића – нису ни констатовали!

несавремених и неукусних, без иједне особине лепше ерудиције”.

Бележе се појаве нових листова; доносе се вести о расписаним конкурсима; исправљају се грешке из претходних бројева; најављују се прославе (доносе се и програми)...

Опет иду исправке – програм прославе стогодишњице рођења Петра Прерадовића није могао бити остварен, јер су власти забраниле неке тачке програма... Пише се о новопокренутим едицијама; доноси се вест да је „накладник Ћ. Ђурђевић” [Иса Ђурђевић, М. Н.] из Сарајева преузео од књижаре Пахер и Кисић из Мостара „Малу библиотеку”...

Заправо, белешке нам и највише говоре о времену у којем живи *Књижевни Југ*. Извештаји о скупштинама разних удружења; вест да је уредник *Књижевног Југа* од другог полугодишта постао Антон Новачан, да је преузео уређивање „словенских прилога”... Али, у белешкама имамо и оно што је чишћење терена за нову („послератну”) књижевност: наиме, и када су белешке изузетно кратке, увек се књига о којој се пише – вреднује!

Забележено је и да су две старе песме Лазе Костића уредници добили од Милана Савића. Рубрика библиографски забележених нових књига све је обимнија.

Има понекад и наговештаја полемике: у броју 9, пише поводом чланка др Петра Колендића о Палмотићевој *Алчини* да је др Миливој Стојшић у докторској тези обрадио ту исту тему! Наравно, то је јавио сам Миливој Стојшић.

Уредништво најављује и да ће у једном од идућих бројева већу пажњу посветити преводима. Доносе се и понекад

необични детаљи. На пример, из Извештаја Књижевног одељења Матице српске: „Новопостављени библиотекар Милета Јакшић, извештава да је још спречен доћи на дужност и моли да се још мало причека”. (Вест која као да је стигла са друге планете.)

Забележена је и појава чешког превода Андрићевог *Ex Ponta*. Но, понављам, књижевна критика је у Белешкама сурова; тако М. Ц. пише о књизи Станојка Димитријевића *Српска звезда*: „Добронамеран бити није доста. И ако су ове приче посвећене српској војсци, оне су ипак јефтине, паланачки фељтони”. А о књизи *Домовина* Сајфудина Хусеинагића дословце пише: „Јер ово није лоша књига, већ нешто много горега...”

На крају првог броја четврте књиге из Уредништва стиже вест: „Госп. Милош Црњански ступио је у нашу редакцију као стални члан са седиштем у Београду”.

У следећој свесци бележи се и вест о књижевним хонорарима: у питању је озбиљна повишица.¹²⁹

129 Иво Андрић има, како сам каже, „платицу” од 500 круна. (За објављене текстове добија посебан хонорар.) У исто време, у Београду, Борисав Станковић добија месечно у Београдским новинама 150 круна (мада жени каже да добија 80). Али, вратимо се у Загреб. Милан Кашанин има стипендију од 120 круна, што је једва довољно за стан, али има и хонораре за свој књижевни рад. Друштво хрватских књижевника расписује награду за најбољи роман, а награда је 5000 круна. На прослави јубилеја Иве Војновића, слављеник је добио народни дар у висини 100 000 круна. Цена књига је од једне до три-четири круне... Када је пропао Књижевни јут, то смо већ рекли, оставио је дуг у висини од 100 000 круна.

Можда је ово непотребан детаљ, али када је Владимир Назор редакцији послао песму „Молитва” – поред редовног хонорара послали

Најављује се и конгрес југословенских књижевника у организацији Друштва хрватских књижевника.

Вест је и да је *Imperatrix* Ива Војновића коначно угледао светлост дана у издању *Књижевног Југа* и указује се на грешке које су се појавиле. А Бранко Машић (потписан иницијалима) приказао је – изразито негативно – књигу Андрије Милчиновића *Мали људи*.

Сада већ имамо више помињања нових књига – појављује се нова Андрићева књига у наклади *Дана – Пут Алије Берзелеза*. А као нове књиге помињу се и књиге Исидоре Секулић (чак две), Божидара Пурића, Милице Јанковић и Милоша Црњанског...

Све у свему, ово читање бележака, макар и овако по дијагонали, показује још једном одсуство политичких тема... Пред нама је најпре летопис културног живота...

Посебно, визуелно, или насловом, рубрике у *Књижевном Југу* нису издвојене. Једино су – то смо већ истакли – насловом и ситнијим словима истакнуте рубрике Преглед и Белешке.

Међутим, у самом Садржају, штампаном на почетку сваке од четири књиге подвлаче се посебне рубрике. У првој књизи су то: Песме у стиху и прози, Приповетке и драме, Чланци, Преглед, Казалиште и музика, Белешке и Уметнички прилози.

У другој књизи су рубрике незнатно измењене. У другој рубрици имамо само Приповетке, уведена је нова, сада пета

су му и 100 круна награде. (Податак који дугујемо Владимиру Машићу.)

рубрика и само у овој књизи – Анкета о слободи; у шестој је само Казалиште (без музике). Рубрика у којој су пописани Уметнички прилози више се неће појављивати.

И у трећој књизи има ситних измена у распореду грађе. Другу целину чине Приповетке и цртице; четврта рубрика више није Преглед, већ Књижевни преглед; сада је пета рубрика Казалиште и уметност, а шесту рубрику чине Белешке и читуље.

У четвртој књизи рубрике као да су се коначно искристалисале и разликујемо пет рубрика: Песме у стиху и прози, Приповетке и цртице, Чланци, Књижевни преглед и Белешке.

Дакле, већ самим издвајањем рубрика више је него јасно да оно *књижевно* у наслову часописа има своје пуно оправдање. Чак су и чланци – једини простор у којем можемо очекивати простор политике – у већини случајева окренути књижевности. Истина, промакне понешто везано за политику и у књижевној критици, или, пак, у белешкама. Но, то је, уистину, занемарљиво. Ово је, по свему, концепција књижевног часописа. Чак и она рубрика у другој књизи – у којој су дати одговори на Анкету о слободи – добрим делом припада књижевности.

(Ако се упореде рубрике у *Српском књижевном гласнику* и *Књижевном Југу* – видеће се да *Српски књижевни гласник* има више рубрика: разлика која постоји, а да је лако приметна, јесте што су *преведена* дела имала посебну рубрику. А посебну рубрику имала је и *политика*: рубрика се звала Политички преглед).

Општи утисак који се намеће после читања *Књижевног Југа* јесте осећај да ово гласило има појачану жељу да учествује у књижевном животу, да се плаши да му нешто не промакне... Подсећа по томе *Књижевни Југ* на *Српски књижевни гласник* – и не само по томе. И као што *Српски књижевни гласник* није имао много времена за тематске бројеве, нема га много ни *Књижевни Југ*. Па ипак, можемо издвојити један чист тематски број и неколико полутематских.

Број 6 од 16. марта 1918. године у целости је посвећен Петру Прерадовићу. После тога имамо, условно речено, полутемате о Силвију Страхимиру Крањчевићу, фра Ивану Јукићу, потом о Ивану Цанкару... Дакле, искључиво књижевни темати. (Оно, пак, што је обележило крај рата, јесте анкета о слободи, која не заузима много простора, али која се протегла у два броја – јер су већ поштанске прилике биле такве да су поједини прилози каснили.)

И дотакнимо се, коначно, књижевне критике као кључног аргумента у одбрани књижевности!

Сви чланови уредништва пишу књижевну критику и сви пишу оштро. Бескомпромисно!¹³⁰ (Не постоји број у

130 Узгред, чак ни један Светозар Ћоровић – у тренуцима док више није међу живима – није повлашћен. Приказујући његов рома *У ћелијама*, Бранко Машић пише неповољно о овом делу; говори о невероватности, наивности и некој бескрвности, која нас умара (књ. IV, бр. 2-3, стр. 122-124). Оно што изненађује је да је редакција у читуљи „Светозар Ћоровић”, забележила да је Светозар Ћоровић био један од најревноснијих сарадника *Књижевног Југа* „и брат нашег друга у редакцији” – и чак најавила приказ Ћоровићевог новог романа (књ. III, бр. 9-10, стр. 460).

А видели смо колико је немилосрдан тај приказ!

којем неко од уредника не пише књижевну критику.) Као пример те бескомпромисности можемо погледати оно што је о Виктору Цару Емину писао Нико Бартуловић. Већ у првој књизи, са великом жељом за разумевањем и писца и времена у којем ствара, указујући на неразумевање младих – Нико Бартуловић говори о томе да је Виктор Цар Емин необична појава, да су му први радови били слаби, али да је напредовао као писац и да му је роман *Иза племе* „најбољи од свих што их је хрватска књижевност дала у новије доба”. Све то бележи у приказу књиге приповедака *Старци*. Смењују се у том приказу похвале и покуде. („Језик је додуше у читавој књизи прилично слаб, али ипак бољи него у пријашњим његовим делима”). Но, последња реченица овог приказа као да претеже у некој коначној, позитивној оцени. („После ове књиге нестрпљиво чекамо нови роман Цара-Емина...”)¹³¹

Међутим, у приказу управо тог романа (*Под сумњом*), који је тако нестрпљиво чекао, Нико Бартуловић не крије колико се разочарао! И одмах указује на грешку писца – оно што је „новелистички предмет” обрадио је у роману. И уместо двадесет страна, он је то развукао на две стотине и десет – „и тим је упропастио и садржај и своју уметност и ’роман’”. Бележи даље Бартуловић да би било узалудно набрајати друге недостатке „када се зна да су сви они нужна последица темељне погрешке”¹³²

131 Нико Бартуловић, Виктор Цар-Емин, *Старци*, Загреб, 1917, књ. I, бр. 2, стр. 84-85.

132 Нико Бартуловић, Виктор Цар-Емин, *Под сумњом*, Загреб, 1918, књ. IV, бр. 2-3, стр. 119-121

Дакле, Бартуловић нема милости према Виктору Цару-Емину, сараднику *Књижевног Југа*, већ класику (рођен је 1870. године), поборнику националног ослобођења, човеку који је био прогањан... Да ли је то у дослуху – или у супротности – са оним што каже Ненад Љубинковић да је *Књижевни Југ* сваким својим прилогом политичка ревија? („*Књижевни Југ* се бори против хабзбуршке монархије свим средствима, рубрикама у целини и готово сваким, па и најситнијим прилогом”)

Књижевни Југ се најпре бори против слабе литературе! Можда би се могао извући и заједнички именитељ свих тих књижевних критика са негативним судом: указује се на лош језик, посебно се окомљују на фелџонизам у литератури, подвлачи се неукус...

Нећемо се више задржавати на књижевној критици Ника Бартуловића. Критику пишу и Владимир Ћоровић, Бранко Машић, Антон Новачан, те Милош Црњански и не само они. Ту, у *Књижевном Југу* Црњански објављује свој први критички текст. Истина, не у рубрици *Књижевни преглед*, и не одмах када га је послао редакцији (док још није члан редакције). У том тексту (писао је о Андрићу) сав је Црњански: ту је и тражење душе, и зачеци суматраизма, и противљење култу хероизма и победе, те почетак култа мајке...¹³³

Међутим, далеко је интересантније видети најважнијег књижевног критичара *Књижевног Југа*. Али, томе је потребан мали увод.

133 Милош Црњански, Иво Андрић, *Ex Ponto*, књ. III, бр. 8, стр. 361-367.

У изузетној књизи *Млади Црњански*, Недељко Јешић прави један превид.¹³⁴ Наиме, објашњавајући однос између Црњанског и Андрића; пратећи све нијансе тог односа, Јешић покушава да објасни због чега Андрић никада није приказао ниједну књигу Милоша Црњанског. И долази до неочекиваног закључка – неочекиваног после читања *Књижевног Југа*. Дакле, Јешић закључује: „Разлог је свакако био тај што он из *принципа* није хтео да пише критике, тј. да јавно оцењује туђа дела...” Даље, иако је обећао да ће написати предговор књизи Милоша Црњанског *Приче о мушком*, Андрић то није учинио: „Но, Андрић то – ваљда опет из *принципа* – није прихватио...” У истом тексту, даље, пише Недељко Јешић: „Уз то, круто се држао свога принципа да не пише критике (мада у овоме није био доследан).”

Сада се враћамо *Књижевном Југу*. Иво Андрић је у *Књижевном Југу* уредник (задужен је за поезију, али видимо из његове преписке да је поље његовог уредничког рада било и шире), потом је и преводилац, сарађује и као прозни писац и песник; али је Андрић у *Књижевном Југу* најпре књижевни критичар! Теза потпуно супротна оној коју износи Недељко Јешић!

Због чега се то одмах не види?

Прво, имамо касног Андрића, који је оличење мере, тактичности, господства... И тај Андрић заклања младог Андрића. А млади Андрић је био, по речима Црњанског „црњи, болнијег осмеха и немилосрднији према неправди”. Даље,

134 Недељко Јешић, *Млади Црњански*, Београд, 2004. (Видети поглавље: „Неодужени дуг младог Андрића Црњанском”, стр. 243-248.)

оно што још крије књижевну критику Иве Андрића јесте то што се различито потписивао. Понекад се потписује пуним именом, једном само иницијалима, чешће псеудонимом RES, а некад само словом R. А има у трећој књизи, један или два текста потписана знаком X.

Можемо само нагађати због чега Андрић своје критичке текстове различито потписује. Да ли неким текстовима придаје важност, па се потписује пуним именом? Или је у питању страх од цензуре, па користи псеудониме?

Тек, Андрић као књижевни критичар у *Књижевном југу* постаје незаобилазан; јер, књижевна критика *Књижевном југу* даје боју, а тој критици боју даје Иво Андрић! Најпре као пажљив читалац и зналац, а онда својим проницљивим запажањима, те својим одсечним и бескомпромисним судовима.¹³⁵ Управо ће Андрић у једној од својих критика поставити и оно што је *ратна дужност* пред наше писце.

Необичан је Андрић и по ширини интересовања – пише и о једној књизи Максима Горког, на пример – коју је тек крајем XX века, код нас, издвојио Петар Џацић. Реч је о текстовима које је Максим Горки писао против Лењина и револуције.

135 Већ први коментар Андрићевих првих књижевних критика је занимљив: „Значајно је за тог критичара што су му 'оцене' врло кратке, одмјерене и језгровите. Велика је култура нервозна и збита. Не располаже временом, умује брзо и просуђује брзо”. Писац те оцене је, највероватније, Блаж Јуришић, уредник загребачког *Праваша*. Цитирано према књизи Жанете Ђукић Перишић, *Писац и прича*, Нови Сад, 2012, стр. 163. (Преполовио сам цитат – у првом делу је аутор ироничан, па и циничан, али у другом делу је, најпре, – прецизан!)

Али, Андрић као књижевни критичар најпре плени својим познавањем онога о чему пише. Довољно је видети шта пише о Сими Пандуровићу и како прецизно одваја вредног Пандуровића од оног који постаје сам свој епигон и који се понавља...

Мада, нека ми се опрости овај скроз лични став, Андрић ме је изненадио једном успутном примедбом, једном замерком коју је упутио Анти Петравићу, о томе да није изабрао најбоље песме Милорада Митровића... Поред чувене и општепознате „Била једном ружа једна”, Андрић помиње и најбољу песму Милорада Митровића „Далеко, далеко...” (Дође ми да је цитирам целу!)

Али, да најпре напишемо све књиге о којима је Андрић писао.

Под пуним именом, објавио је текстове о трима књигама. Најпре, *Кипци и поњевке* Драгутина М. Домјанића. (Ту је онај захтев књижевницима: „По моме мишљењу имају наши књижевници данданас само једну ратну дужност, а то је не писати о рату”.) Потом пише о књизи *Писма једног војника* М. Рашера (ту се појавила душа као главни јунак књиге)... На крају су *Оковани слогови* Симе Пандуровића.

Иницијалима Ив. Ан. потписан је текст о књизи *Erna Kristen* др Томе Кумичића. („Ко се врста у ред хрватских приповједача не смије писати језиком и стилем лоше уређиваних загребачких новина” И даље помиње „баналност и плиткост од којих се човјеку прсти грче”; а писца назива „г. Неспретњаковић”).

Под псеудонимом RES пише о књизи *Камена с рамена* Улдерика Донадинија. (Текст писан са страхом шта ће даље од писца бити. Данас знамо да одговора на то питање – нема). Писао је и о књизи Анте Петравића *Треће студије и портрети*. (Андрић је духовит – каже како се различити писци у књизи Анте Петравића чуде откуда су се нашли заједно! Али, ми овде имамо и један Андрићев аутопоетички став: „Г. Петравић је у својим судовима недозвољено благ и лежеран, па при том редовито пролазе добро поете, а лоше поезија”). Даље, у његовом видокругу је и *Миме* Јосипа Косора. (Цени Косора као песника, али ова драма је слаба.) Затим, Анри Бордо *Отвори очи*. („Као код свих романа са одређеном тенденцијом осећа се и овде извесна исконструисаност лица и догађаја; писац не морализира речима, али морализира редањем догађаја и расплетом радње”). Чак и текст, који није књижевна критика, а потписан је псеудонимом RES заслужује да се нађе у овом контексту: „Акција за помоћ нашим књижевницима” (Андрић је врло млад постао Андрић!) Потом је ту, већ помињани, приказ књиге *Једна година револуције* Максима Горког. (Понављам реченицу Црњанског о томе да је Андрић тих година био „немилосрднији према неправди”). О томе Жанета Ђукић Перишић пише са разумевањем у књизи *Писац и прича*. (Узгред, у књизи Мирослава Караулца *Рани Андрић*, имам у руци друго допуњено издање из 2003. године, нема помена о том тексту Иве Андрића.)

Приказао је Андрић *Просвету*, Алманах за 1918. годину, потом приказује постхумно објављене *Царске сонете* Милоша Видаковића и *Косовске божуре* Драгољуба Ј. Фили-

повића. Са RES је потписан и приказ књиге Хермана Вендела *Хајнрих Хајне*, и важан текст о књизи Пере Слијепчевића (у *Књижевном Југу* пише „Слепчевића”) *Помен Владимиру Гаћиновићу*. Ту се Андрић види огољен: „Само једно доба, пометено и несрећно као што је наше, могло је да пређе преко овакве личности и оваквог дела”. Ту даље говори да је Југославија један идеал, који је потребно остварити... Преко југословенства се путује ка човечанству... „И зато ова књига, мирна и дубока треба да буде што више читана баш у ово доба” Драгоцен Андрићев текст о мртвом пријатељу и неумрлој идеји. („У лепој Југославији умириће се наша несрећна крв”). То је уједно и последњи Андрићев текст у *Књижевном Југу*.

Када су у питању Андрићеви текстови потписани само са R ту смо на несигурном терену. (Некако ми то R звучи и као редакција!) Прва сумња се јавила када је у трећој књизи после приказа Нушићевог комада *Хаџи Лоја*, потписаног са R – („Овим комадом пуним патриотизма и пушкарања могла би позоришна управа мирно да заврши свој циклус национално-патриотских преми[j]ера јер смо се заиста већ довољно уверили и о добронамерности позоришне управе и о slabим литерарним квалитетима споменутих комада”) – уследио текст који се, буквално, надовезује на тај текст о Нушићу. „Другачије стоји ствар са Петра Кочића *Јазавцем пред судом*”. Али, тај други текст је потписан малим словом „– š –”.

Жанета Ђукић Перишић је исто тако несигурна да ли би све текстове потписане са R требало приписати Андрићу.¹³⁶

136 Пишући о Андрићевој сарадњи у *Књижевном Југу*, Весна

Цитираћу у целости оно што пише Жанета Ђукић Перишић.

„Андрића као аутора три текста у *Књижевном Југу* током 1919. године (о Горком, Стринбергу и Хамсуну) са потписом R прихватила сам на основу података у библиографији *Иво Андрић: библиографија дела, превода, литературе*, Београд, САНУ, 1974. Међутим, у *Књижевном југу* током 1919. године објављено је још осам бележака са потписом R: о Нушићевом *Хаџи Лоји*, Вајлдовим приповеткама, Бојићевом *Каину*, Пизанијевим ратним извештајима под називом *Српска драма*, о скулптурама Марина Студина, *Србијанском венцу* Милосава Јелића и *Југословенским аргонаутима* Петра Гргеца”. О томе да су се ти текстови, заједно са оним о Горком, Стриндбергу и Хамсуну, нашли у *Библиографији Иве Андрића* из 2011. године – уз белешку „Претпоставља се да је аутор Иво Андрић” – Жанета Ђукић Перишић другачије суди. Не слаже се да се тих осам бележака припише Андрићу. „Могућно је да је иза потписа R стајала редакција” закључује најпоузданији Андрићев биограф. (Као што је и могућно да је неке од редакцијских текстова обликовао управо Андрић.)

Међутим, ту није крај трагању за Андрићевом књижевном критиком. Откривајући, на основу рукописне оставштине Владимира Ћоровића, све псеудониме коришћене у *Књижевном југу*, као Андрићев псеудоним у трећој књизи,

Матовић се, природно, дотиче и Андрићеве књижевне критике и посматра га као „једно од водећих критичких пера часописа”. Али, Весна Матовић нема никаквих недоумица у погледу Андрићевог ауторства. Видети: Весна Матовић, „Иво Андрић у *Књижевном југу*”, стр. 193-201, у књизи *Иво Андрић у своје време*, Београд, 1994.

Ненад Љубинковић открива и знак икс – X. Али је несигуран да ли је знак X Андрићев када је написан малим словом. Дакле, по Љубинковићу, одн. Ћоровићу, сигурно је Андрићев текст о књизи *Povijest Gottone Conixlo* Camille Mayrau.¹³⁷ (Пореди је Андрић са Исидором Секулић и даје предност Исидори!). А несигуран је Љубинковић да ли је Андрићева оцена енглеског превода *Смаил-аге Ченгића*. Ако је X Андрићев знак, то да ли је велико или мало слово не игра никакву улогу – јер словослагач, који је незадовољан (знамо да је незадовољан по броју штрајкова), и ако је случајно, погрешно, узео мало слово уместо великог, сигурно се не труди да исправи своју погрешку. А то са којом је озбиљношћу и обавештеношћу приказан превод, могло би бити из угла Иве Андрића.¹³⁸ (Ако ништа друго, макар смо још једном закомпликовали овај текст.)

Забележио је Црњански како се Иво Андрић, сада смо већ у 1920. години и у Београду, све више повлачи у себе... И све више ћути при дискусијама... (Као да је у Андрићу нешто изгорело.) А управо је књижевна критика била Андрићево активно учествовање у књижевном животу, Андрићев говор... Пристајање и непристајање.

137 У трећој књизи, бр. 2-3, стр. 143, под знаком X, крије се овај Андрићев текст.

138 Видети трећу књигу, бр. 9-10, стр. 456. Остале Андрићеве текстове, које помињем, не пописујем прецизно библиографски. Јер, обе важне Андрићеве Библиографије наведене су у оном делу кад цитирам Жанету Ђукић Перишић. А стално размишљам о томе како у овој земљи једино научни радници „хоће да преваре” и једино они морају у библиографској јединици и број странице да наведу...

Обећао сам да ћу се још вратити Нику Бартуловићу и његовом тексту „Проблем југословенског књижевног часописа”. Бартуловић као да је знао из ког угла ће *Књижевни Југ* бити нападан, и као да је желео да нам остави универзалну одбрану од тих напада. Наиме, зато што су „противници хтели показати да је због националног духа у *Књижевном Југу* страдала књижевност, нагласићу неке чињенице”, каже Бартуловић, и набраја писце који су сарађивали у првом броју и пита се: „Је ли, нарочито у то доба и с ове стране фронта, било код нас много других и бољих?”

Томе се уистину нема шта додати! С том разликом што бисмо, овога пута, набројали све важне писце и после првог броја...¹³⁹ И нека то буде „чињеница” у одбрани књижевности, коју заједно са Бартуловићем, још једном наглашавамо!¹⁴⁰

139 Иво Андрић, Милош Црњански, Мирослав Крлежа, Исидора Секулић, Тин Ујевић, Иво Војновић, Густав Крклец, Станислав Винавер, Улдериго Донадини, Аница Савић, Анђелија Лазаревић, Анте Тресић Павичић, Светозар Ћоровић, Милан Кашанин, Иван Цанкар, Отон Жупанчић, Светислав Стефановић... И тако у недоглед.

140 А заслужили су читаоци и један пикантан детаљ. Реч је о тексту о *Књижевном Југу* и о Андрићевој сарадњи у њему. Аутор, чије име нећу открити, објашњава када часописи престају са излагањем и износи, по мом уверењу, необичан закључак. Цитирам: „Сасвим је нормално да неће један часопис престати да постоји зато што нема прилога, него зато што више неће имати читалаца, а тиме је његово постојање излишно и супротно логици”. Морам да додам, да знам часописе који излазе, а немају читаоце, али, исто тако, не знам часопис, који излази а да нема прилоге. Но, шалу на страну, *Књижевни Југ* је имао и прилоге и читаоце!

О ОВОЈ КЊИЗИ И ПУТУ ДО ЊЕ

До крфског *Забавника* сам стигао проучавајући дело Светислава Стефановића. (Духовито је приметио Драгиша Витошевић да је Светислав Стефановић из Обреновца у Београд путовао преко Крфа.)

О крфском *Забавнику* сам писао неколико пута. Први текст под насловом „Српска књижевност на водама јонским” објавио сам у *Књижевној речи*, год. XVI, број 296, 10. марта 1987, стр. 11-12, а потом у књизи *С-авети критике, с-окови поезије*, Нови Сад, 1990; потом сам на научном скупу „Живот и дело Тодора Манојловића” (Нови Сад и Зрењанин, 15.-16. децембра 2003. године), говорио о Тодору Манојловићу у крфском *Забавнику*. (Објављен је тај текст у зборнику о Манојловићу, Зрењанин – Нови Сад, 2004); али се после нашао и у *Случајној књизи*, Зрењанин, 2006; и у другом издању, Београд, 2007; као и у књизи *Сви моји банатски писци*, Ново Милошево 2016.)

Када сам 2005. године приредио за штампу фототипско издање крфског *Забавника* (Бања Лука – Београд) објавио сам поговор једноставног наслова: „Крфски *Забавник*” који у себи садржи прилагођене и преформулисане поменуте текстове.

Деценију доцније, поново приређујући за штампу фототипско издање крфског *Забавника*,¹⁴¹ написао сам нов текст:

141 Андрићград, 2015. године.

„Некролози у крфском *Забавнику*”. (У том предговору сам направио грешку: уместо Вошњак, писао сам Бошњак.)¹⁴² Тада се тај текст налазио на почетку, а у завршној напомени – за разлику од напомене у издању из 2005. године – не говорим о ономе што се добило, него о ономе што се изгубило.

Вратио сам се крфском *Забавнику* кад сам писао о Милутину Бојићу...¹⁴³

Понекад се оно што сам читао и не види у мојим текстовима. А читао сам необјављени роман Милоша Н. Ђорића – једног од сарадника крфског *Забавника*. Роман је о глади! Можда се у том роману и крије одговор због чега грчке књижевности нема у крфском *Забавнику*. (Узгред, Крф за време Првог светског рата припада Француској!)

Последњи текст у првом делу ове књиге („Словенци у крфском *Забавнику*”¹⁴⁴) више говори о времену у којем је настао, неголи о књижевности...

Као Додатак овим текстовима о *Српских новина* додатку, донео сам приказ једног дневника, готово безименог српског војника, који је своју судбину поделио са судбином свога народа;¹⁴⁵ али сам донео и причу о херојима у окупи-

142 Толико о латиничним тастатурама на којима куцамо текстове ћирилицом.

143 *Летопис Матице српске*, новембар 2014, књ. 494, св. 5, стр. 633-639.

144 Текст сам написао са најближом сарадницом – Зорицом Хаџић. (Полакомили смо се на европске бодове.) Авај!

145 Тај приказ је светло дана угледао у часопису *Лик*, 2016, број 2, стр. 255-257.

раном Београду.¹⁴⁶ На самом крају је текст, који је употпунио српску, ратну, књижевну географију, а говори о загребачком *Књижевном Југу*.¹⁴⁷

Пут до ове књиге, дакле, трајао је пуне три деценије.

Свестан сам да у овим текстовима има прекомерног понављања. Нисам желео то да исправљам. Једноставније ми је било да се заштитим реченицом, коју сам толико пута израбљивао: оно што је заслужило да се једном каже, заслужило је и да се понови.

146 Видети: „Хероји у окупираном Београду” (стр. 97-109) у зборнику *Српска књижевност и Први светски рат*, (уредила Александра Вранеш), Андрићград 2015.

147 Текст „Књижевни *Књижевни Југ*” писан је као предговор фототипском издању *Књижевног Југа*, које би тек требало да се појави.

ОД ИСТОГ ПИСЦА

Миљивој Ненин

(1956, Лок, Шајкашка)

С-авети критике, с-окови поезије, (Огледи из књижевне историје и критике), Нови Сад 1990

Светислав Стефановић – претеча модернизма, Нови Сад 1993, 2007

С мером и без ње, (Марко Ристић и Милан Богдановић као антиподи), Београд – Нови Сад, 1993

Суочавања, (Огледи о српским писцима прве половине XX века), Београд 1999

Ствари које су прошле, (Огледи о српским писцима XX и XXI века), Нови Сад 2003

Стари лисац, (Присећања и прештампавања: приче п/о Павићу), Пожаревац 2003, Београд 2006

Српска песничка модерна, Нови Сад 2006

Случајна књига, (Колаж о Тодору Манојловићу), Зрењанин 2006, Београд 2007

Ситне књиге, (О преписци српских писаца), Нови Сад 2007

Слатка књига, Београд 2008

Седам бележака, (Мала књига о Црњанском), Београд 2009

Савичента, (Српски књижевници искоса), Београд 2010

Свети мирис памтивека, (Фрагменти о Лази Костићу), Београд 2011

Савић Милан, Ниш – Нови Сад 2011

Седам брежуљака (Књига о Црњанском), Ниш 2013

Славни Шајкаш (О Лази Костићу), Нови Сад 2014

Светислав Стефановић, опет, Андрићград 2016

Сви моји банатски писци, Ново Милошево 2016

Слово тврдо (О преписци Илариона Руварца), Сремски Карловци 2016

ПРИРЕЂЕНЕ КЊИГЕ:

(Само прва издања)

А диња пукла, [Еротске народне песме] Ниш 1987

На раскрићу, [Избор из савремене проповедачке прозе народа и народности СФРЈ] Нови Сад 1988

Мони де Були, *Крилато злато и друге књиге*, [Фототипско издање] Београд 1989

Епистоларна биографија Светислава Стефановића, Нови Сад 1995

Владислав Петковић Дис, *Песме*, Сремски Карловци 1995

Између маште и стварности, [Савремена српска приповетка] Београд 1996

Светислав Стефановић, *Песме*, Сремски Карловци 1997

Светислав Стефановић, *Погледи и покушаји*, [Фототипско издање] Београд 1997

Сретен Марић, *Огледи. О књижевности*, Нови Сад – Сремски Карловци, 1998

Милан Ракић, *Песме*, Београд 1998

Алекса Шантић, *Песме*, Београд 1998

Владислав Петковић Дис, *Утопљене душе и последње песме*, Београд, 1998

Илија Ивачковић, *О српским писцима*, Нови Сад 1998

Сима Пандуровић, *У немирним сенкама*, Београд 1999

Виљем Шекспир, *Кориолан*, (са Владиславом Гордић) Нови Сад 2000

Милош Црњански, *Лирика Итаке и све друге песме*, Београд 2002

Душан Радовић, *Свако има неког*, Београд 2002

Иво Андрић, *У завади са светом*, Београд 2002

Вилјем Шекспир, *Хамлет*, (са В. Гордић Петковић), Пожаревац, 2003

Судару Милете Јакшића (са Зорицом Хаџић), Нови Сад, 2005

Милета Јакшић, *Велика тишина*, Пожаревац 2005

Крфски Забавник, [Фототипско издање] Бања Лука – Београд, 2005

Тодор Манојловић, *Песме* (са З. Хаџић), Зрењанин 2006

Даница Марковић, *Историја једне самоће* (са З. Хаџић), Београд – Чачак 2006

Др Душан Стојимировић, *Казивања* (са Драганом Мрдаковићем), Смедерево 2007

Душан Срезојевић, *Златни даси и друге песме* (са З. Хаџић), Београд 2008

Милан Савић, *Прилике из мога живота* (са З. Хаџић), Нови Сад 2009

Милан Савић, *Лаза Костић* (са З. Хаџић), Београд 2010

Милан Савић, *Наши стари* (са З. Хаџић), Нови Сад 2010

Милош Црњански, *I књига*, [Десет векова српске књижевности] Нови Сад, 2010

Лаза Костић, *Књига о Змају* [Десет векова српске књижевности] Нови Сад, 2013

Милош Црњански, *Песме*, Сремски Карловци 2013

Милета Јакшић, *Песме*, Сремски Карловци 2013

Николај Тимченко, *Негатор или апологет* (О Крлежи),
Лесковац 2015

Крфски *Забавник*, [Фототипско издање] Андрићград 2015

Илија Огњановић Абуказем, *Ђачки дневник* (са З. Хаџић),
Нови Сад 2016

Идеје [Фототипско издање], (са Гораном Раичевић),
Андрићград 2016

САДРЖАЈ

Крфски <i>Забавник</i>	5
Некролози у крфском <i>Забавнику</i>	24
Милутин Бојић у крфском <i>Забавнику</i>	46
Словенци у крфском <i>Забавнику</i>	55

ДОДАТАК

Химна животу	75
Хероји у окупираном Београду	79
Књижевни <i>Књижевни Југ</i>	93
О овој књизи и путу до ње	125
Од истог писца	129

